M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No Ref. / Ser. 1543

Title Vada karika- 1

[illegible]

1543

Incomplete वाद कारिका
अध्याय. १. पाद २

	Vāda Karika ?	Title
		Author
		Editor
	Adhyaya 1 · Pada 2	Year, Vols.
Sk		Publisher
20/1/51		Remarks

1543

वा॰ का॰ १ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय नमः॥ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते॥ सिद्धप्रमाणभा-
वस्य धर्मे वेदस्य सर्वशः॥ विध्यर्थवादमंत्राणामुपयोगोऽधुनोच्यते। सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धेऽधुना विभज्य विनियोगः प्रतिपाद्यते अथ
धृतप्रमाण्यस्य वा वेदस्येदानीं समस्तस्य विध्यर्थवादमंत्रनामधेयात्मकस्य यथाविभागं धर्मेऽस्तूपयोगः प्रतिपाद्यते॥ तत्र पूर्वपक्ष-
वाद्यभिप्रायः॥ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युपक्रमात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति प्रामाण्यं तत्कृतानां क्रियार्थत्वेन समाम्नायस्य संहाराद्विधि-
प्रतिषेधयोरेव प्रामाण्यं प्रतिपादितं। न चातद्व्यतिरिक्तस्य द्वारागम्यत्वं धर्माधर्मयोः॥ नाम्नायेनाधिगतार्थावबोधने सुकरान्नैः शास्त्रस्य व्यापारो
स्तौ तु क्रमेवानन्ख्यातं त्वेवं साध्यसाधनेतिकर्तव्यता वा चिह्नेन विधिप्रतिषेधान्तर्गतानि तेषां भवतु प्रामाण्यं यानि तु तदतिरिक्तान्य-
र्थवादमंत्रनामधेयानुपातीनि सोरोदीदिति होऽज्जे होऽग्निरेत्येवमादीनि तानि सत्यपि पौरुषेयत्वे स्वार्थाभिधानसामर्थ्येऽपि धर्माधर्मयोर-
प्रमाणमतदर्थत्वात्। यथाश्रुतग्रहीतानां तावत्स्मृतिस्तु उपलब्धेः प्रसिद्धमेवातदर्थत्वं॥ अथ कथमविच्छिद्य वृत्त्या तादर्थ्यं कल्प्यते एव
मपि व्यवस्थाहेत्वभावाद्धर्माधर्मयोरनवधारणं स्यात्॥ यदेव हि वाक्यं गृहीतं तत्तदेवाध्याहारविपरिणामादिभिर्यथेष्टं कल्प्यते तु च
ष्यते। तद्यथा सोरोदीदित्येतद्देवतावृत्तं विशिष्टपुरुषाचरितोपन्यासद्वारा रोदनकर्तव्यतापरे अपवा महता मध्येवंविधाः श्रमादाम्नवर्ती
तस्मात्स्वयत्नेन वर्जयितव्यमिति अतो विधिनिषेधयोरस्फुटत्वात् धर्माधर्मनिर्णये अनाश्वासः॥ नास्ति दृष्टविरोधाद्यथास्थिता एव॥
यत्तु प्रत्ताऽन्याख्यानमात्रं यथावस्थितैः प्रतिपाद्यते॥ न च यद्यप्यसत्यस्तमस्त्येव तथापि न तेन प्रयोजनमिति नार्थं सेऽपि चच्छूम
एवान्तेऽदृष्टेवेत्यादीनां स्वार्थे प्रामाण्यं वस्यते। विधेयैकवाक्यतावृत्तेन वैतेषां रूपभङ्गः॥ क्रियेत न च तस्मात् किं नित्यमाणमस्ति मिन्ते
रपि हितैः किञ्चित्सतिपादयितुं शक्यमेवाऽन्यत स्यात्प्रतिपादयतां निःप्रयोजनत्वेऽस्य विज्ञायमानप्रयोजनवदर्थान्तरकल्पनाज्ञाकृ॥ २
मकि लोके पन्नपुत्रस्ते दर्शनेनानिःप्रयोजनमिति सुवर्णदर्शनेनाकल्प्यते सर्वाण्येव च प्रमाणान्युपयुज्यमानमनुपयुज्यमाने वाचमा
त्मगोचरतापन्नं गमयेतितेनैव चैषां हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलत्वेन वर्ण्यन्ते॥ अन्यथा तु पाठनमेवैकं फलं स्यात्॥ अपि च प्रमा

णोऽस्तु न तत्कालं प्रयोजनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा विचार्यते न तद्वशेन प्रमाण्येऽस्त्विति तैः तस्माद्धेयरूपः प्रतीयते स न यैवं प्रयोजनवत्त्वमप्रयोज-
नवत्त्वे वा प्रतिपद्यते॥ न हि प्रयोजनवदेव प्रमातव्यमिति किञ्चिन्नियमहेतुरस्ति॥ पुनरपि तावत्स्वाधीनः प्रमाणविनियोगस्तु न्यायतः तदुक्तं
किन्तु नाबुद्धिपूर्वं निस्यावस्थितवेदः कापि तज्ज्ञानया ऽऽप्नवेदस्य प्रयोजनवत्त्वमभिधानशक्तिः प्रयत्नमवधतां प्रमेव हि परिहाकालोऽयं नतो
वी४ कोऽद्यापुनर्भीतिरिति॥ तत्र विरिहा यथानुरूपमस्तु स्थानुसमावयं नतु वेदप्रयतु योऽयं किम्पर्मयेनिः प्रयोजनमभिदधातीति तदा सिद्धेऽलौकि-
मर्थं प्रयत्नेनाधायते मतिसर्वपुरुषाणां केवलत्वे मतिपूर्वत्वेन पारतन्त्र्यात् वेदस्य ग्रहणोत्तरकालेऽपि परिहासार्थं तन्नयेन धीतवेदएवाग्रे परि-
त्यक्तेति हि स्पृशः पश्चात्परिशिमाणस्य च नाबुद्धिपूर्वं निरेनमध्ययनं प्रकरणगतन्यायेन निष्प्रयोजनं भवति॥ तस्माद्धेये वाक्ये हो नादिश्या
मानो गम्यमानप्रयोजनवत्त्वादानर्थक्यं निष्प्रमाणकमिति नाश्रियते। तथैवैषां प्रयोजनवत्त्वेनाश्रयितव्यं। न हि यथावगतमुपगमा
दन्या किञ्चित्साधीयः परीक्षकाणां यथाविधत्वेषां नस्तीति निरात्मकोऽयं कल्प्यते सम्भावनया प्रतिपन्नं ततः प्रातिहान्यं स्यात्तेन यदागृही
तं न विधिप्रतिषेधवाक्यतः तदनाश्रितं च द्वहेपुरुषार्थं न भवति॥ अपि चैवं विधेषु सत्सु तिनिदाकालान्यथानिश्चितरेतराश्रयप्रसङ्गस्ततिनि
दार्थत्वेनैव चैकवाक्यतानन्याथानुनिक्षितस्तु तिनिंदा वेदाध्ययनं॥ न चान्यतरमूलप्रसिद्धिरस्ति यतो व्यतिष्टेत तस्मात्स्वरूपव स्थितानां
दृष्टार्थत्वादानर्थक्यमेवोपपन्नतरमिति॥ स एष वाक्यैकदेशस्येति विधूद्देशातिरिक्तस्य सिद्धो ताम्रिप्राये णैकदेशाहेन तु सर्वपक्षसे सि-
न्तवास्ततामस्तुपगमात्॥ अथ पूर्वानां नामधेयएकदेशानेपुः कतिपयानामित्यर्थः॥ तत्र यानि तावदुक्तेवलविधिषु क्तानि तेषु नैराकां-
ग्रा क्षया न्यविलिङ्गादिभेतिप्रागर्थवादेभ्यो विधित्वेन तु समर्थानि तैः संयुज्यार्थान्तरे स्थिति स्तम्भसंबंधे वर्तते। तेषामर्थवादानामावृत
न्मात्रमेव हीयते न विधिहेन पुरुषार्थसाधिका नि तु वर्त्मानापदे वापुक्तानि स्तुतिनिरपेक्षविस्पसमर्पानियपायस्मरवद्दिरक्तवाम
वृतिसच्छन्दसामेदसेनावद्यतितिवुमादिनिताल्पेकदेशद्वारेण समस्ताम्नायस्य तेषां हृदिविरोधात्॥ पाद्भ्रनस्तयो विद्यमानप्र-
विद्यमानेवास्तेयाऽन्तवदेनस्तु न्यमीलं धर्मस्वार्थे वा न प्रामाण्यं प्रतिपद्यते॥ अथ स्वध्याहारादिभिर्निरपेक्षं कल्प्येत वाङ्मनसयोः

वा॰का॰ २

सर्वदा रागेषु चेष्टां प्रतिमाधानमादितैर्म्लेन्द्रियैरपि तच्च हितमनुवर्तितव्यम् ॥ मिति ततः शास्त्रविरोधः । तन्नैतस्मात् विहितप्रतिषिद्धत्वात्
षोडशग्रहणे वृद्धि कल्प्यस्मृति इतरस्य कल्प्यनियमत्वेन वैषम्यमाह ॥ ननु बाह्येतद्दुर्बलोऽपि विधिस्तु धीनाम्न श्रोत्रेण प्रतिषेधेन तुल्यबलो
भवती प्रतिषेधः प्रदेशान्तरस्य विधानेवेत्यत्र वक्ष्यते । स स्वयमस्य न शास्त्रमन्तरेण प्राप्तिः तस्य तदधीनत्वं अस्तु नरस्य प्राप्तं प्रतिषिध्यते तत्र
विध्यन्तरमपि तु चैव लभ्यते न प्रतिषेधावलम्बी सोमयागीति तन्नच वक्ष्यते अर्थमात्रवदिति चेदिति । तथा तु तथा पाशपाश्विनैव शास्त्रेण
प्रवृत्तयो विधिनिरपेक्षो वर्तितः । प्रतिषेधस्तु कल्प्यविधिबाधितेनास्मादप्रामाण्यं कृ ॥ अतः परस्त्रार्थेन वा नयकांडं प्रतिपादयति रात्रेरिवेषु
मार्गिषोऽपि दर्शनात् धूमएव वाह्निरेवेति न्यायमपि प्रत्यक्षविरोधादवधारणेन संभवति अथ वा पुरनेन प्रतिपादितेदिवाग्निरादित्यमनुप्र
विशतिरात्रौ वादित्यस्तमितिस्तदवधारणं नोपपद्यते सर्वोऽस्य हेतोरसिद्धत्वात् ॥ ततश्चाग्निसूर्ययोर्नक्तंदिवं व्यवस्थितज्योतिष्ट्वप्रतिपाद
नाय स्कतिस्यमस्य तान्त्रायकल्प्यन्तरलेषा वानवधारणा अथ वाऽग्नौ सूर्ये ज्योतिरिति मात्रये मंत्रोऽग्निर्ज्योतिरिति साय मित्येषा मंत्रयो
रवधारणा न सिध्यति । अथ वा समस्तो वेदः प्रमाणमित्येवावधारणान सिध्यतिस्समिप्राय: । शास्त्रविरोधो हि विरोधद्वयं पुनः शास्त्रदृष्टवि
रोध रति यत्स इदानीमपनि संति कुमभेदेन चोद्यते । तत्परिहारस्तत्र कुमभेदानुरोधेन । न्वैतद्धि परस्त्रार्थेऽवरणाशोषोऽभिमतः सोयं
क्रियातत्संवेधन विधानात्तद्विषयत्वेनाप्रमाणं । न हि ब्राह्मणतात्संभंदेह विपर्यया: केनचिद्देशेन कर्मण्युपयुज्यते तेन च प्रत्यक्षविरो
धास्कतिः संभवति । न चस्तुतेत्र ब्राह्मण्यास्तानप्रतिपादने न प्रामाण्ये ॥ कृपं पुनरयं दृष्टविरोधोऽप्युदाहरणानां कारेषु पिंडेषु ब्राह्मणादिवि
भाग: शास्त्रेणैव निश्चीयते ॥ नापं शास्त्रविषये लोकप्रसिद्धत्वाद्धस्त्यादिवत् । कथं ॥ स्तु नरिदं लोकस्य प्रसिद्धं । प्रत्यक्षेणेति ब्रूमः ॥ कु
स्मात्पुनर्मातापितृसंबंधानभिज्ञस्त्वसंनिकृष्टेषु मनुष्येषु नास्त्येतेन प्रतिपद्यते । शास्त्रमात्रात् । यथा । दृष्टस्तु प्रसंगाभिधाने स्तुपलः
नेतन्तुल्यं य स्तिवपि हि प्रागभिधानं पुंकुल्यापाशौ दासंतरव्यवहिते व्यक्तिषु गुणतेस्त्वाख्याभिर्मरूपयात् । इदं पुनरुक्तमत्र तथा हं
अपि च व्युत्पन्नाशब्दोऽपि निमित्तांतरादतेनैव प्रतिपद्यतान्यो पवीताद्यपपत्रादिनिमित्तवरणस्त्रयसाधारणत्वात् । अध्याप २

नाद्युपिन्निमित्ता चारस्त्रियवैश्यप्रतियोगि त्वाश्रंदिगंधं । सर्वचक्षुष्टस्य संभवमानत्वादनिमित्तोपस्थवि । चारितेसिद्धमेव प्रतिपद्येत
सत्युक्तिमपि रज तेसन्यमानः क्षीणोपात् । नैव दोषः कश्चिद्धि को विज्ञातियहैः इति कतव्यतामवतीति वर्णितमेतत् तेन प्रपश्चालो
केष्वायानेकपिंडानुस्तुतिग्राहकस्मरणे व्यक्तिमहत्त्वसन्निकृष्टाकरविद्योपादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणं तथैवाभोत्पादकजातिस्मर
णं । अथवा तान्येतोस्तारकसंबंधो मातुरेवप्रत्यक्षः । अन्वेषाहुतु मानात्सोऽपदेशा च्युतकारणं भवति । न चावश्यं प्रत्यक्षाद्गत
मेव प्रत्यक्षविनिमित्तं भवति ॥ चक्षुरादेरनुवगतस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् ॥ अंतरालिकस्मृतिव्यवहितमपि चेदि पुसं बंधानुमारि
प्रत्यक्षमित्येतस्माधिलमेव न चैयस्मैहस्मा सर्वस्य प्रत्यक्षेणेनम्भवति निपुणतोपिपरपत्तान तत्स्वस्थमित्येतद्दप्युक्तमेव अपराधा
गुरुत्तीनोपं संबंधरति स्वयमेव वक्ष्यति । न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षतोहीयते । न हि पर्कूरि श्रृंगमारुह्यगृह्यते तदप्रत्यक्षं । न च स्त्रीणां
कचित्प्रमिचारदर्शनात्सर्वत्रैव कल्प्यनायुक्ता । लोकविरुद्धानुमानासंभवात् ॥ विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मानं ।
अतएवैतद्धेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथा च प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात्तद्रूपा: प्रवर्तन्ते नि यन्ति
योऽवश्यंते । नचाप्रसर्व्यतिरेकहेतेनापरोधेन वरणसंकरो जायते ॥ दृश्यते ह्यपराधिनीनामपि स्वभर्तृनिमित्तः प्रसवः । न
पराधनिमित्तस्तु तासामप्रफलोपभोगस्व वतनतपस्तानां वरणसंकरः । न चनियोगतो वर्णांतरैरेव सहप्रमादः सर्व
र्णेन चोत्पादितस्य नैव वर्णांतरप्राप्तिः पतिः संकरजातानामपि च पुनरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पंचमे वा जन्मांतरवर्णप्राप्तिः
स्मर्यते ॥ तत्र तु एतावन्मात्रमागमिकं प्रत्येतव्यं न द्युपं पुरुषपर्यायोऽप्रमो लौकिकप्रमाणगम्यः । तस्मात्सर्वस्यापि सारूप्यप
ध्याकेनचिन्निमित्तेन स्त्रीपुंसको किन्नरादिविभागज्ञाने तथैव दर्शनस्मरणपारंपर्यानुग्रहात् प्रत्यक्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादि
दीनि रतिभवत्स्तान च वचनस्य प्रत्यक्षविरोधः । येषामप्याचारनिमित्ता ब्राह्मणत्वादयस्तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्त्येव ॥
नहोरनिमित्तवर्णविभागे किंचित्प्रमाणं सिद्धानां हि ब्राह्मणादीनामाचारा विधीयंते । तत्रेतरेतराश्रयता भवेत् । ब्राह्मणा
वा

वा.का. हीनामाचारस्तद्रूपोन ब्राह्मणादयइति॥ स एव मुख्याचारकाले ब्राह्मणः पुनरमुख्याचारकाले शूद्रः स्यादनवस्थितत्वं॥ तेषु केनैव प्रपत्नेन प
२ रपीडानुग्रहादि कुर्वतां युगपद्ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वविरोधः एतानिरूपपत्तिभिस्तत्त्वं प्रतिपाद्यते॥ न तावज्जातिर्नाम समुदायो ब्राह्मणं
न मनुष्यमितरसंस्कारो न तद्विषयं गाः जातिः किं तर्हि मातापितृजातिज्ञानसमधिगम्या प्रत्यक्षसमधिगम्या तस्मात्सर्वेषोरेव न्यायेन
वर्णविभागे व्यवस्थितमासेन स्मृतिवृत्तिसारी निकर्मनिंसवचनानि॥ अथ चातुर्वर्ण्यक्रमं हापि प्रतिपादनार्था नितिव क्तव्यं। सर्व
वर्णानामपि क्रमप्राप्तस्य स्वरूपकल्पना ज्ञानविधिनासह विकल्पो न भवति॥ अपि च तन्त्रानुष्ठानात्म कृताद्धेतोर्द्विन लुप्ता। वस्तु
पाणामेकात्मतो नो विकल्पस्त्वात्॥ कोहितद्वेति सर्वबुद्धेर्ज्ञानसंशयविपर्ययाणामनौपाधिकत्वाद्रानर्थक्यं॥ निश्चितवेदप्रामाण्ये
व्या अध्येनैविध्यं रद्वैविध्यमापमानेन्त्वात्स्वार्थे प्यानर्थक्यं॥ विकल्पाप्यवक्ष्यानंतरोक्तवत्। तथापि कल्पाभावात्॥ प्रदिताव ऊर्ध्वमित्रिरात्रं ब्रा
लणयेशनुमंत्रणज्ञानकाले विद्यमानयोरेवमुख्ययोर्नाजितमनेन संकीर्तनेन धर्मप्रतिमामा एवं अथ तत्र विद्यमानयोर्हितः॥ लार्थे ल
पितृत्वेमानापदेशोऽन्वयस्यानुपलब्धिविरोधः॥ कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणेन विद्यासंस्कारस्य द्वौ हितनौ पूर्णाना द्विवन्निराकांक्षि
ताः कर्णविधिं तं निराकरिष्यते॥ यो नः कालार्द्धं त्रनविचारयितव्यं अतएव चोते॥ तेन फलविधित्वाभावात् स्वहानर्थक्यमापाद्यहृषि
चार इति स्वर्षं नापिवासत्स्य नाल्ली लुक्तमेव॥ ॥अन्यानर्थक्यात्॥ अनंतरेणैव स्वर्गकुसुमादिफलवचनानि व्याख्यातानि। नि वि
धिनास्मुपेस्य वा रेन तु दोषांतरमभिधीयते॥ स्वर्गार्थं कृते रग्निसंस्कारत्वात्स्वर्गबंधस्य ज्योतिष्टोमोपकारित्वाद्वेवैमर्थ्यानस्य च
संस्कारत्वान्न तावत्फलविधिहावसरः॥ पुनरिपुन रिष्येनततो न्नानर्थक्यं॥ समानफलान्यपि कर्माणि यानि परस्परानपेक्षाणि
किंपंतेतेषांयपारूप्यतुष्टानान्त्या नर्थक्यकरत्वं स्वर्णाकृति प्रत्युद्ध यो ध्येतत्योरितरकर्मानधिकारात् प्रथमं वानि प्रस्य
त्वनेन न्यायेनाप्राफल्येनेतरकर्मानुष्ठानप्रयोजनमस्तीति तर्हि द्वाऽनर्थक्यं तथाच दृष्टं तोपि तेनैव प्रयोग ध्वर्षित्वत्रनि पुत्रा
नुः पंपात्तत्र गच्छेपुरपि नानुमेनेवगच्छति। तस्माद्युपनो लक्षणानां विधिना मतु पहायवरं कल्प्यानामेवानर्थक्यं। न च फलवि

शेषार्थिनः। प्रयाणिकर्मणि पृथिविशेषश्रवणात्॥ न हि समानायांस्ताश्च पत्नीः सन्फलविशेषः कर्मविशेषेप्सः प्रयुः कल्पयितुं। न
स्व.सा. च स्कंतिरसहाद्यदितिस्थितमेव॥ ॥अनाग्निप्रतिषेधात्॥ त्रिणपृथिव्यादिवचनान्यप्रतिषेधभागीनि नर्थवृतिषेधुति। अंतरि
क्षेदिविवतावृदशमतात्यतिषेधाविषयते। अतश्च प्रयुदासित्वाभावान्न पर्युदासः अंतरिक्षेव्यदिविव्यपृथिव्या नि तदेपनेप्रा
स। चिति तद्विधिरनर्थकं॥ अपापिनिताधु वाक्यतथाप्य क्रियार्थत्वमेव पृथिवी चयनप्रतिषेधपर्युदासो चयनविध्यवाधनाशा
क्तेः। बाध्येव विध्यानर्थक्यं विकल्पेपि पक्षे बाधः कामसंयोगाच्चाग्नेरपक्षेपवृत्तिक्तत्त्वेतुर्बलत्वप्रतिषेधः पृथिवीपरत्वेसतितं
यते कल्पतात॥ एतदेवास्य स्वयमाकुलत्वे विधितसंवानेतरंमेव हिरण्यं निधायचेतव्यमिष्टकामिरग्नौ विनुतरत्वाकुलपेक्षा
प्ररोचनाबुद्धिस्तुनेवोत्पद्यते॥ ॥अनित्यसंयोगात्॥ सर्वोपाख्यानेषु परता संभवात्स्वरूपप्रतिपादनादनित्यसंयोगः स्वस
मस्तवेदप्रामाण्येस्मृतिकथं चिरस्थायानियतेयत्रास्मृते वप्रमाणानामध्ये शब्दस्तत्रापि च वेदः प्रमाणं तथैव वेदेपि विधिमात्रं
युक्तकल्प्यते तदेतरेकदेशवदनित्यार्थैकदेशाप्रामाण्यं यथाश्रुतार्थग्रहणादाप नं किं निपार्यते॥ तस्मादेवमादिनामनेपूर्वा
र्थमध्ययनमात्रात्वाकृत्वं कल्प्यं। अथवा यथैवैतानुपेक्षा फलानि निपातद्विषयं प्रत्यक्षमपि प्रतिपत्तव्यं॥ अथकस्मान्मंत्रस्य
पाप्रकरणं प्रयोगकालेन प्रयुज्यंते। प्रयोगरूपसामर्थ्याभावात्॥ न हि मंत्राणां पाठमात्रेणविनियोगः किं तर्हि तत्सामर्थ्यात्तन्वा
लि न्नर्द्धा। अथवा यथातेषां सर्वपक्षेकार्यतारामावात् रूपमात्रं ग्रहीष्यते तथाप्यस्तु यस्तु नः सूत्रकारेणानित्यमुक्तेतका
लक्ष माण्यापेक्षयानाप्रयोज्यतया॥ ॥विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः सर्वपक्षेऽग्राहृतेष्वेवकाशेषु सिद्धांतेमिधातव्ये कि
मर्थं वायुवर्णा असुपन्यस्यते। केचिदाहुः समानन्यायत्वादिदमपि तत्रोतान्यपि चैतेहोदाहृतानि दृष्टान्ता निति यद्यपेचं तथाप्यपूर्वो
दाहरणमभिप्रायो तस्माकोक्तेति। तदभिधीयते। सर्वोदाहृतेषु सर्वत्र स्वार्थासित्वस्य मध्यायां कृते। तत्र कुः प्रथममेव तत्स्मृतिपाद
नलक्षणमंमि कुर्यादिति प्रसिद्धस्वार्थसत्त्वात्तोक्तेति दारेकवाक्यभावेन धर्मप्रमाणत्वेपत्तमात्रप्रतिपत्तिसोकर्यपर्याय स्वशब्दो

प्र्यासः। तत्र भाष्यकारः प्रसिद्धे नैवैकवाक्यत्वेन स्वक्तप्रयोगं वदति। एतावत्त्वमप्युमेवक्रत्वं किमर्थरूपभेदेन बलादेकवाक्यतां पुरु
षार्थत्वं वा वेदस्योच्यत इति लौकिकवाक्येषु दृष्टत्वादिति पृच्छ्येते॥ तत्रापि धीयते पुंस्को लोके वाक्यार्थस्य प्रमाणांतरगम्यत्वादन्यथापि क
ल्पनेहेतुसंतानो दिश्यता धीयाक्यता दृष्टिः पुनरन्याथातेषेरूपेयत्व माणद्यते। लोकेपि पानिप्रमाणांतरानवगतार्थानां प्रत्ययमात्रेण
श्रोतृणां प्रमाणानिम वेतितेयानेवान्यथा तत्कल्पनं लभ्यते॥ तच्चकेचिदूदंति॥ तुल्यं चत्तो प्रदाधिकमितिप्रवदंपतितेन समस्तो वेदः
पुरुषार्थ इति साध्यते॥ न ह्यात्मानुपकारिणं संतमेनं बुद्धिसर्वकारिणः पुरुषाः प्रयत्नेन धारयेयुः। यद्यपि केषांचिद्ज्ञानेन वेतत्पाप्य
स्मत्सर्वातिक्रांतानेकपरीक्षकप्रमात्कल्पनानिः प्रमाणिकाः। तस्माद्यपायुपा पुरुषार्थता भवतितयामंत्स्कापि रूपे व्याख्यायतर
तिन तेन युक्तमिव। कुतः पुरुषाधीनप्रामाण्यप्रसंगात्। यदि लक्षरानुपात्तोप्यर्थो स्मामिरेवकल्प्यते यस्माद्रूपं प्रयत्नेन धारयामतै
स्तस्मादस्य पुरुषार्थतेति तस्यार्थो सत्यास्य चेष्टितवशेन प्रामाण्यमभ्युपगतं स्यात्॥ अथ पुरुषोत्तरधारणमुच्यते॥ एवमपि तद्वशेन
तैस्यैवमन्यवशेनेत्यनादित्वेपि सत्यं धृपरंपरान्यायेन सर्वेषां परप्रत्ययान्तु कचित्प्रामाण्यमवकल्पते॥ सर्वत्रैवमयं पुरुषो वेदेतिम
वतिमत्त्वयोनेवमर्थ इति तेनयधपितेपुतेषध्येत्। पुनस्तं पुरुषार्थं वेदमन्यंतरस्मिन्नायेनुमीयते तथापि निर्मूलत्वात् तन्मात्रेणाप्रसिद्धिः
अतो यावद्वेदस्य पुरुषार्थता सकलस्य मात्मानं न प्रतिपादयति तावदप्रमाणो। तदुच्यते॥ सकलस्यैतावद्वेदस्य स्वाध्यायोध्येतव्य इति अ
ध्ययनमवश्यं विधीयते॥ तत्र किं भावयेदित्यपेक्षायामध्ययनमित्यागतमपि पुरुषप्रवर्त्तनशक्तियुक्तेन विधायकेन पुरुषार्थसाध्या
यांभावनायां प्रवर्त्तनाशक्तिप्रसक्तेस्तदंशान्तिराक्रियते ततस्वाध्ययनेनेत्यविरोधात्सं निधेश्च करणांशोति विज्ञाते तेन किमित्यपेक्षि
ते यच्छब्दत्तरस्त्युपबंधाक्षरग्रहणमित्यापतति॥ तस्यार्थं पुरुषार्थत्वेन किमितिपदावधारणमित्यवतिष्ठते। तेनापि पदार्थ
ज्ञाने तेन वाक्यार्थज्ञाने तेनानुष्ठानमनुष्ठानेन स्वर्गादिफलप्राप्तिरित्येतावति पासेनिराकांक्षीभवति। एवं सर्वविधिर्नाम पुरुषा
र्थलाभादपर्यवसानं तत्वैसैवविधिदर्शनात्स्वर्गोद्येव फलं कल्प्यते॥ योग्यता यहि यस्य यत्रानंतरभावि निव्याप्य शोलक्ष्यते त

देवतस्य कार्यमित्यवधार्यते॥ तत्र यदितावत्तद्नुसारेणैव क्रियस्य पृथनिक्षमासाधनेन ततोनांतराकल्पनमर्हति। पारंपर्येण योगेनेनापि
क्रतविध्युपपत्त्यान्यथानुपपन्निपेक्षितार्थापि स्वतुलादात्। यत्रतनेनरदृष्टं कार्यं नस्य पुरुषार्थो नापि पारंपर्येण तमाप्नोतियथा होमस्वाह
 बनीयमाहित्यस्य सर्वो वा तत्रतदति क्रमेण साक्षात्कर्मणा दृष्टकल्पनासर्वत्र चैतत्स्मृतिपितव्यं॥ यत्र तु विहिते फलाकांक्षिप्यते
दनात्मक कार्यपरंपराप्रांसत्यामांतरालिकं किंचित्कृत्वेपुरुषार्थाय वा बोध्यतेतत्र तदेवतत्साधने इष्टस्य विधिः तदुपकारार्थतयाप
र्यवसानं यानि तत्र विधेः कार्याणि प्रोक्तानि साध्यसाधनभावेनाद्गेरितत्वात् नोतरियुक्तेनकाष्टादिनामिवच्चलनादीनि सर्वविहितक
र्मस्वव्यापारमात्रं तथा मंत्राणि। यत्र तु परेपर्यजन्यं न किंचिदंतरा विधियेतेतत्र सर्वोपि तत्रव्यापारिहस्त्रविधेयस्यैवस्य स्वयं फलसाध
नता। तत्र यानि तावत्रकृतक्रत्वपेक्षमाण पुरुषार्थसाधनविधिवाक्यानि तानि तत्प्रतिपादने यावत्ता आध्याध्ययनविधिना नियते परतत्क
फलवत्तं ज्ञानमेवेति न तद्यावत्साप्यते यानि तु तत्प्रकरणे पठ्यंते तान्यपि तथैवात्मस्यग्रहणादिक्रमेण स्वार्थावबोधनं यावत्कृतानि न साक्षात्क्र
तोरंगं भवंति॥ कुतः कथमित्यरत्नेपायाये सेवाक्रतुनार्थार्थत्वादसरादिवन्न वसृजता नहि हितं कर्ममात्रमेव हि प्रयोजनद्वारेणोपादीयते मा
न्यत्॥ अतः प्रधानवाक्यतुल्यान्यंगानि भवेति। तद्वाक्यानितु वाद्यंतरेण ध्ययनादिवदेवमोक्षणादिवाक्यानां ब्रीह्यादिसंस्कारमात्रफला
वस्थितानां तंदुलपिष्टपुरोडाशाग्नेयादानादिभिर्व्यवहितस्तरः प्रधानसंबंधः एवमेवानारभ्याधीतानां तद्वदुपकारकसामवायिकांग्वा क्यानि पो
जयितव्यानि। तत्र लेनावाद्धिशेषः यदप्रकरणस्थाहत्सराणां स्वाभावात् प्रधानमपेक्षवसंबध्यते॥ यानि त्वाधानादिवाक्यानि तान्यपि क्रतव
क्रतंगाह वनीयादिसंस्कारप्रतिपादनावसायीनि दूरस्थेनैव क्रत्वेन निराकांक्षी क्रियंते॥ एतेन क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनद्वारेणोपनिषदां
नैराकांक्ष्यं व्याख्यातं। मेत्रनामधेययोस्तु स्वाधिकारे योजनावक्ष्यते। तेन सर्वेषां भावनांतर्गतिरूपपन्ना। यस्त्वर्थवादानां भावनांतर्गत्या
नेतः प्रातिवादस्य ग्रहणमिति॥ तत्रापि धीयते॥ सत्यमतिरिक्तं नरप्रघते अस्तित्वं तगतिः। कथं॥ इह लिंङादिषु केषुवाक्येषु भावनेगम्य
ते सा द्वात्रिंशत्कार्थात्मिकाः एवतत्रार्थात्मिकयार्थवादानपेक्ष्यते॥ शब्दात्मिकया त्वग्रही ध्यं तेसाहेत्यं अवद्यते॥ स्वाध्यायोध्ययनवि

१ फलपदानीनां अर्थांतरोपयोगात् पुनरन्यत्राप्युपयोगो नयुज्यते विध्युनकालाचेयमाकांक्षा पूर्वं च८

शा.का. धिनेतरे सर्वे विधायकाः बाधकाय प्रदोपात्तस्मान्नियुज्यते भाव्यपेक्षितेति । तत्रलिङादीनां प्रयोजककर्तृत्वं पुरुषः प्रयोज्यः तेन किमिति यपे
५ भाष्य२ क्षायां पुरुषप्रवर्त्तनमित्तिसंस्क्रिते ॥ अथतुयोग्यतयैवं लिङादिविषया क्रियोच्यते प्रवर्त्तयेदिति ततः किमित्यपेक्षितेपुरुषमिलवृत्तं बुध्य
ते । यद्यपि याचेतनहाह्लिङादि येवंविधं प्रयोजकत्वं न संभवति तथापि पुरुषस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेस्तद्गतचेतस्य द्वारेण विधा
यकानां प्रयोजकता । यदि वैवं न कल्प्येत तनेवैषां विधायकत्वव्यपदेशोपि भवेत् ॥ अथ केनेत्यपेक्षिते सर्वसंबंधानुभवापेक्षेण विधिविज्ञा
नेनेति संबुध्यते ॥ कथमिति प्राशास्त्यज्ञानानुगृहीतेनेति ॥ क्रमएतत् बुद्धिस्थं कारिणो हि पुरुषायावत्प्रशस्तोयमिति नावबुध्येते तावन्
न प्रवर्त्तंते । तत्र विधिविभक्तिरयमिंदिति तां प्राशस्त्यज्ञानमुत्तनोति ॥ तच्च पुरुषार्थात्मकेफलो वेसर्वस्य स्वयमेवानुष्ठानेप्रवृत्ती तिप्रसि
द्धत्वान्नवेदादुस्यद्यमानमपेक्ष्यते साधनेति कर्त्तव्यतयोस्तु प्रवृत्तपुरुषनियोगाच्छास्त्रमेव प्राशस्त्यप्रतिपादनायाकांक्ष्यते ॥ तत्पुनः
केन क्रियेतेति साधनापेक्षायां पदिकाफलपदेन निवृत्तेति प्रदास्तो यं फलात् । अथवा विधिनैव सर्वदोषा शंकाविनिर्मुक्तवेदवि
हितत्वादिति अथ यावित्रि इत्यध्यदेयते तिकर्त्तव्यतायुक्तत्वादिति । तत्रैकपदादिनिवेशाः तस्मादपि न तैर्निवर्त्तते लक्षणया वैतेषु
कल्प्येतनत्रक्षोतार्थे संभवेसायुक्तायुगपद्योभयवृत्तिविरोधात् शास्त्रपरत्वे फलादीनि नस्युः न अन्यपरशास्त्रे सत्युपायमात्र
त्वेनोपात्तानामेकांते नपारमार्थिकत्वमितिवक्ष्यते ॥ तत्रैव चापत्तिग्यमानमन्यपरत्वाच्छब्दानां न प्रारम्भे प्रयोजनं भवतिनहि स्य
यद्यत्यतीयितेतत्तच्छास्त्रफलमवसीयते । यथा सर्वो धावती त्युक्ते यथाप्युपरोगम्यते । तथापि नकार्ये प्रयुज्यते ॥ तद्वत्प्ररो
चनागम्यमानापि न कांचितरोपयुक्तशास्त्रार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ अन्यथानुपपत्त्यावेयं तेभ्यः कल्प्येत । सर्वप्रमाणप्रशस्तम ये
वाक्यथानुपपत्तिर्भवति । प्रमाणाभावश्च यः सर्वप्रकारं प्रयतमानस्य सप्रमाणं तद्यदि केनचिदुपदेशेन चातिदेशेन वानलभ्य ५
स्या- महेतत्तोदविहितमन्यायेन किंचुदेशस्यैव देशांशिकल्प्यापि स्यामः अपि तु केनचिद्रूपेणापि से स्यतितत्तस्तदनुसारस्तावत्क
र्तव्य इत्येवमाकांक्षा विधिरास्ते तथा वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवतेत्यस्य माद्यपिस्वाध्याया ध्ययन विधिनाग्रहणस्य तत्कुर्यादित्यु

वायुर्वै

स्य
बंधात्सहसैव ते नासंबंधमानमपुरुषार्थत्वेन च पर्यवदस्तरादिषु पर्यवस्यद्वतानां योन वाक्यार्थप्रापकृतं । तत्रापि तु साकांक्षे
वेतियत्नेन लक्ष्यमाणः । साधनानुरूपस्याध्यासाद्वारेण क्षिप्र देवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं ददास्यतीति प्राशस्त्यरूपोर्थः । सोनंतर
प्रत्तविधुदेवाकांक्षितत्वात्पुरुषार्थद्वारतां शक्नोति प्रतिपत्तुमितिपरिगृह्यते ॥ सोयं न स्वार्थपरत्वाद्धर्म्यस्य प्रयोगः ॥ एवं च नप्ररोचना
न्यत्वात्कर्मांगत्वं वार्थवादपदैः प्रयोजनांतरे साधनीयुमित्यात्सामर्थ्यादिप्रयोनियमः । एतेन प्रतिषेधापेक्षितद्वेषप्रसिद्ध २८
निंदा५ यन्निंदायां पदसंगतिर्व्याख्याता ॥ तत्रापि हि न द्वेषादृते विधान्निवर्त्तते द्वेषश्चाप्रशस्तप्रत्ययाधीनो स्यनिः न चाप्रशस्तत्वानंतर्कादिभिः
प्रशस्ताप्रशस्तानुविधानेन निषेधतत्फलेति कर्त्तव्यतामात्रपर्यवसितैः शक्यमवलंबितुमित्यनन्यप्रयोजननिंदावाक्यगम्यमे
वमयतिअत्र चैवा क्रतस्मिन्निति संच विधिप्रतिषेधयोः क्रमेणाश्रयेषाः स्तुतिनिंदानिर्णयहेतवो भवंति ॥ नहि स्तुतिनिंदेना
नव्यवृत्तिने ॥ निंदारूपा स्तुतिस्तुतिरूपास्तुनिंदा स्तुविपर्ययदर्शनात् ॥ यथावक्ष्यति ॥ नहि निंदानिंद्यं निंदितुं प्रयुज्यते
पि तु विधेयं स्तोतुं इति ॥ तथा अबकुवाकोपुयदभिघारयेत्तद्वा पास्य पशूनिर्दध्यादितिस्तुतमप्यनभिघारणं नाश्रयिष्यते ।
निंदितमपि चानं विधिदर्शनादभिघारणमेव प्रशस्तं भविष्यति । संदिग्धस्तुतिनिंदानामपि वप्रक्रमादेव निर्णयो यथावहिष्य
तिनववर्षं निंदितानिंदितान्वासुरान्विपः करात्किंद्रियस्माद्वसुरानप्येषावशी दूरस्थानयति क्रिया । तस्मात्स्तुताप्रशस्तोति नि
तिश्चाच ॥ अथवाविद्विसकासुरागमननिमित्तत्वाद्रशेयमेति निंदात्वं तेसामविधानात्तत्प्रवासार्थमृचानिंदेतिगम्यते । सर्व
त्र च किंचित्स्वरस्तौतिनिंदतिवृत्तरापितेकवाक्यतयाता दर्थ्यप्रतिपद्यते यत्रापि तादर्थ्यापदेनस्यात् ॥ तत्रापि लक्षणा लक्षित
लक्षणावान्यथानुपपत्तेराश्रयणीया । विधिप्रतिषेधयोपस्तुतिनिंदाश्रयाम विनाप्यवादन्यतरदर्शनेनेतरद्गुनुमाय वाक्ये
प्ररचितव्यं । एवं भारतादिवाक्यानपि आख्येयानि तेषामपि हि श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्येवमादि विध्यनुसारेण पुरुषार्थ

वा॰ का॰
६

वान्वेषणादृष्टादिन्युतिकम्प्यधर्मार्थकाममोक्षाधर्मानर्थदुःखसंसारसाधनसाधनप्रतिपत्तिरूपादानपरित्यागौ गम्यताफलेन त्वापितु दानरा
जमोक्षधर्मादिषु केचिन्माहा द्विधयः केचित्तु नः पुनरुक्तितुरकल्पस्वरूपेणार्थवादाः॥ सर्वोपाख्यानेषु वाक्येषु मतिश्रावयेदिति विधा
नर्थवादात्मकेपि चिक्रम्यमानस्तुतिनिंदापरिग्रहः तत्परत्वाच्चतात्तीयोपाख्यानतत्त्वामितिवेदाः कार्यः वेदप्रशस्तानामप्यासेन हि वाल्मी
किद्वैपायनादिभिस्तत्तद्वपुरस्पाख्यानानि प्रणीतानि॥ प्रतिपाद्यानां च विचित्रबुद्धिलाघुक्रमेवैतत॥ इह केचिद्विधिप्रतिषेधाः श्रुतिमूलाः
केचित्स्मृत्यादिषु लोकमूलाः। तथार्थवादाः केचिद्वैदिका अपरे लौकिकाः केचित्तु स्वयमेव काव्यन्यायेन रचिताः सर्वे च स्वस्वयेन प्र
नो माणा येन तु वाक्यचोक्तेन प्रतिपद्यन्ते तेपि केचित स्वयमेव कल्पमानागंधमादनादिवर्णकमप्यत्र यः प्रीतिजनयेति ये तु वृद्धवर्णकास्तेस
र्वेष्वत्रणां प्रीतिरूपेणोत्साहकराः पार्थिवानामुपयुज्यंते। अत्र तु न किंचिद्दृष्टमुपलभ्यते। तत्र विरोधे देवतादिस्तुतिद्वारमदृष्टक
ल्पनीयमिति प्रादिक॥ विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वादिति केचिदाहुः। किमर्थास्तु तिरितिचेत्कर्पणे चेत्। तमोतुष्टिर्विते तस्यैव स्तुतिनिंदाभ्यां प्रव
नचतुत्स्वार्थानां त्तिनिवृत्तिप्रतिपादनं किं च देविश्राविधानमतस्तु स्वार्थत्वे समुच्चय॥ तत्र तावत् अर्थवादेषु हितानितिफ इदयस्त्वहिता अर्थवादास्ते यं
यथाविषयेयव्यवस्थिते प्रवर्तकसमविरुद्धयमतुद्दष्टसंनिपातः। तत्रान्यतरेण हमार्थवादेवस्पष्टावहेयेन्यतरस्मिन्नन्यस्य सामर्थ्यं हेयानुकल्पत्वेन
देवेकस्वार्थेइति वृद्धिविभस्यः परित्यज्य ते केवलप्रकृतिप्रयोगाभावात्तदनुग्राहार्थप्ररोचनालक्ष्यविधितानुवादेन प्रवर्तते। यथास्त्रा
द्बुद्धुद्वसाय पृष्टमतीयेन यजेतस्मिंस्तिल्का स्वल्प यस्विद्धप्रवृत्तेनुवादकत्वे वदृत्तितस्माद्यपव्यरवेतालंभ इसेतावन्मात्रे विवक्षितं। स एव तु
विधुद्देश्यफलादिसंबंधोत्तरकाले कल्पतरलेतद्धितिकाम इसेवमेतोविधुद्देश्यस्तेनेन कथ्यते। पुनरुद्देशाय हणमनर्थकमेवस्याद्
यत्कोकेन तु विधिनैकवाक्यत्वं न संभवति सन्निकम्प्यतद्विषयपरिगृह्यते। तथाभावाहननायमविसंबंध इति विधिविधेयसंबंधनिषेधेन
स्तुतिस्तस्य संबंधाविवृत्तितं वदति यतस्ततो महति रिति से स्वयमहति निमित्तस्य योगनामित्याविभावितिइर्वोक्तो संबंधावतिध
तो। किमर्थास्तुतिरितिचेदितिप्रस्य यश्चैदुर्वात तस्तेना विधिप्रमानस्य किंस्तुत्येति अथवा यदनपासाध्यते नत्यस्य ये नैव सेत्स्यतीति ६
मनसि हत्वा वदति। आचार्यस्तु स्वातेपि प्रस्ययेर्थवादादेव तदर्था वाक्रिमुग्यसंमवे चार्थवादानुग्रहं मत्वाह कपं रोचेते। नि। इतरश

त्वा २

श्राभिप्रायं दिदृणोति। प्रागेव सिद्धे स्तुतिवचनमनर्थकमिति। नहिति तं प्रश्छेदः। सर्वत्रावांतरवाक्यानि महावाक्ये प्रमाणे महासंख्यास्विवां
वांतरसंख्यामपेति। तान्येव तु यदा केवलानि प्रयुज्यंते तदा निरपेक्षाण्येवेति॥ प्रमाणं यथा परो भवती तिन च कदाचिदेतावन्मात्रेण समा
प्नैनैराकांक्षिता दर्शनात्सर्वत्रैनेराकांक्ष्यं योग्यप्रदानराजुच्चारणेन हि सर्ववाक्यानि पर्यवस्यंति इतरथा पुनः स्फुतपदातिरेकेणापि निपुण
दर्शनाभवत्वेवापेक्षा॥ साक्षात्तु पलब्धानि वर्त्तेते तथा च पञ्चपञ्चस्युते तत्रैकवाक्यतागमयिष्यते। अन्यथा यसौ तदुच्चारणोपि न स्यात्॥ तदि
हमहावाक्येन विना वांतरवाक्यं प्रमाणं तस्मात्वेतु नेतिएतदाहयदानस्तुतिपदानीति नन्वेवं सतीति॥ यत्र महावाक्यावांतरवाक्ययोः फल
भिद्यते यथा पदभवनरागमवनेनत्वे दंडं युक्तं॥ स्तुत्वनतिरिक्तार्थस्य सतः किमवांतरवाक्यानिराकरणमेव महावाक्यस्य युक्तं फलं। तदेत
दाह। यस्मिन्नसविधायकमवांतरवाक्यं भवति मा भूत्तन्महावाक्यमिति। सत्त्वे विनापि तेनेति यो नाम वेदस्य कर्ता स्यात् स एवं पर्यनुयुज्ये
त। लघुनोपायेन सिद्धे किं महावाक्यमाश्रयसीति तस्माद्वाक्यपर्यनुयोगः परिहारपक्षमागमनयं च मातिरेकमाचक्षीत। नाध्याननवा ध्यंत
प्रिः दृष्टं चैवं जातीयकेषु गौरवाश्रयणं यथा नमेवार्थरवमिस्तेतावतासिध्यंनमाकाश प्रस्तुतिमिरमित्यपेति। न च जात्येवं प्रते तथात्र लि
ङादिभिरपि सिद्धं तमर्थं स्पष्टमण्यतस्तिरापते वरमिहवक्तुं पर्यवानेकोपायप्रसंगेमंत्रे पासस्तं क्रिपमाणममुद्दयकारि भवतितथान्यथा
ढ पिविधिभिस्त्वार्थवादप्रतिपादितं विधिविहितमिति ननुसस्त्वपि स्तुतिपदे स्थिति॥ यत्र लघुमुपायमनुपादाय गुरुराश्रियते। तत्र तत्पापि भ
वेदत्रातु सर्वमेव लघुराश्रितः समर्थतरस्वतस्माधयेव प्रयुक्ते स्वतन्त्रेण तादृशस्तदानीमेव प्रयुज्यंते तथात्म विधौ सतिस्तुतिनोक्तचित्तमे
तिलभोत्तरं॥ साकांक्षत्वात्स्तुतिपदान्यनर्थकानि स्तुतिति भवेतीतिचेत। नोक्ते न नायेनार्थवत्वादविवक्षितार्थत्वा सुक्तेद्वयसंभुवे हि प्र
लादेकवाक्यतादर्थवादातु प्रहोपुक्तरति। ननु सत्त्वपि सिनेनगतत्वात्तेनेतु निरपेक्षादिस्त वक्तव्य। तदुच्यते। तत्रार्थवादपरित्यागे नो धि
क्तं दानीतुमवतु ना मस्तुतिसंबंधः समस्तस्य सर्वस्यापि तु स्वरूपावगतो विधिसंबंधानवाधितस्तुः। अपास्य क्रमिवापि हेति
अन्यथानूयते। ततः प्रतिपृसवहेतुभावात् सर्वत्र सत्व प्रसंगइति। तदस्ति धियते। मवतु सर्वस्य विधिज्ञात्क्रिन्नं न्वेयं क्व चिद्धा
धिते तिअन्यत्रापि बाध्यतेकदाचिद्धाविमर्शते। तिसर्वत्राविमर्शवति यत्र तर्यां तरस्तुत्वादिनोपादीयते। तत्रा विमर्शता रा किं।
ढ

२ प्राशस्त्यं कस्मादित्यनपेक्षितत्वात् २

वा. का. ३ कार्यमारभ्य तेषु च पूर्ववादस्य तत्र संगतार्थविधित्वं न तत्र वाक्यभेदप्रसंगात्॥ स्तुतिरोधीयते प्रश्नोत्तरत्वेनार्थवादेऽपि कएव वाक्यभेदः परास्यते। तस्मा
देतस्यां प्ररोचनरूपत्वात्र विधिरिति। प्ररोच्यमानाऽनुष्ठानमिति रूपार्थानां प्रमाणवृत्तिप्रसंगस्य कस्मान्न भवति। प्ररोच्यते प्रवृत्तं तदुक्तं
दिवेत्॥ न च तत्रापि रूपेसंबंधानपहृत्वात्॥ अथ समानविवक्षायां प्राप्तत्वेन सम्प्रयुक्तो विज्ञेय दुर्लभः॥ तस्मात्तु स्तुत्यर्थं क्रियायाः सतिसंबंधः
प्ररोच्यमानास्त्वपेक्षितोऽर्थस्तेन ए वेति गम्यते। अथ वा तु स्तुत्यर्थमुपकारि व्यतीति संबंधः। क्रियायाः सति पंचमी क्रियातो विहित एव प्ररोचक इति त
। अथ वा क्रियार्थमितिपरार्थः कल्प्यः। कंचिदर्थं स्तुवन्तीति ज्ञायते। कं विदिति विधेयेन तत्संबंधिना वाक्यं विधाविदधतिक्रियां तत्संबंधिनं वा स्तुवन्ति
द्वारेणैवोपपन्ने प्रत्ययो द्वारेणार्थवादप्रामाण्ये॥ इदं तु व्याख्यानं नानुमन्यते यदि हि प्रत्ययो व्याप्तिस्पृक् तत्केन सा तिरस्क्रियेत। ताव च्छब्दभाव
नाकथंभावोक्तिः। यापि कस्मादित्यपेक्षा कल्प्येत सापि विधितिकर्तव्यताविषये वत्स्तुत्यर्थत्वाच्छब्दान्तरव्यपदेशमात्रेण तु भिद्यते॥ सापि स्तुतिस्तु
ज्यमानस्यैव पुरुषस्य प्रवृत्तिं न क्रियामात्रश्रवणात्। न हि प्राप्यश्रवणात्तु केन कर्तव्यता कर्तव्यलोके प्रशस्तो प्रशस्त इति वा पेक्ष्यते॥
तदनपेक्षितं च स्तुतिमात्रेणैव वदन्तोऽर्थवादाः प्रतिपादयन्ति। न च धान्यर्थन समहकस्य च्छिन्नसंबंधापेक्षो वा विद्यते सर्वस्य भावनागामित्वात्॥
भावनानुप्रत्ययो द्वारेणापन्नो नाकिमपेक्षितं तस्मात्कृतो ज्ञायते छेदाख्यं तिष्ठलनयागः करणं न वेति कर्तव्यता कास्य स्यात्। उक्तेऽपि च प्र
शस्तो यमित्येतावन्मात्रे बधते प्रशस्तवादिस्तूयमाने कर्तव्यता बुद्धिर्नैव स्यात् भवतीवात न प्राप्नवेत्यप्रशस्तो यं कर्तव्यः परोरक्षः कर्तव्य इति वत्
प्रकल्पितेन तु विधावानर्थक्यमेव स्यात्॥ प्रत्यक्षेविविधिमुख्यत्वपरंपर्येलक्षणार्थवादेभ्यः परिग्रहस्ततस्तस्यसर्वयुक्तिः। न चैतत्कल्पनावसरो
स्त्यन्यतः सिद्धत्वान्नानुकोहिस्तन्नर्थवादादेव विधिः कल्प्येत। यद्यन्यथानोपपद्येत प्रत्यक्षप्रत्ययोपपन्नत्वात्तु नान्यथानुपपत्तिस्त्वर्थवादोऽपि
धपराख्यानादिषु प्ररोचनायां निष्प्रयोजनं स्यात्। ततो दूरं निषिद्धयोः तेनान्यायेन प्ररोचनोपयोगान्नोन्यत्र गच्छति स्वयं कर्तव्याच्च प्र
प्र रोचनापद्यन्यतः सिद्धेत्वतोऽर्थवादान्नापेक्षेसापि तेनन्यूनाति। सर्वत्र च वैदिकेऽर्थापि साक्षाद्कल्प्यते तयोर्यत्तिद्धित्वप्ररोचनया विधि ७
वाद्यः कल्प्येत नार्थः। तत्कल्पनावेलायां च यथैव यवादिषु सोमेनयजेतेत्यस्मिन्नुपात्तिष्वमानेनान्ययजिकल्प्यनात थैवाल
भेतेत्यनेनानानुमानप्रतिबंधः तुल्यार्थपरो वाक्यार्थाविकल्प्यो भवतः। प्रत्यर्थवादपरः। दुनरं निषिद्धया ह्यनुयाह कार्यवि

ध स्तंत थं

द्विधि

षयत्वेनार्थभेदात्समुच्चयः स्येकवाक्यता। यदि च प्रत्ययोऽप्यस्ति स्यात्ततः कर्तसंख्योपग्रहविरोधो वा प्रगतक्रियाफलस्यार्थपरस्परविघ्नेऽस्य
गः स्यादेतद्विधित्वमात्रं मविवक्षितांशेषविवक्षया कर्तसंख्यादिलाभ इति। एतच्चाशाक्यं यतस्तदर्थं मध्यप्रत्ययः प्रत्ययत्वान्नापत्ति च वदस्यैव प्रति पधु
तस्य च कल्प्येवापि वृक्षाविधिध्यात्स्पर्शो वाग्रहेतु कत्वं वस्तु वा दत्तं वै क्रियकाम होमवत्। न तावद्विधेरविधित्वं नाम किंचित्। नाप्यनुवादस्त्वमनव
च्छापामप्राप्तेः न ह्येवं संभवति योयं वायव्यश्वेतालंभः कर्तव्यः स प्रशस्त इति प्रपत्तिः त्वेवं कर्तव्यः प्रशस्तत्वादिति यत्र हृदयस्तानि यवदिति
तत्रापि क्रावशेन विधिप्रतिषेधावनपेक्षक्रियामात्रं क्षिपात् विधित्वमाश्रितमेवेत्यदरशंतत्रा॥ यदि च विधिविवक्षा स्यात्ततः प्रतास
तेऽयास्यै एव साधीयानिप्रतीदिति निष्फलत्वं स्यात्। तस्मात्स्तुत्याविनाशनेन विधिनै प्रशंसाः। तथा च भाष्यकारः सविधिकमेव प्रकृतिका
मइत्येवमंतो विधिरुद्देश इति आह। अन्यथा तत्र इत्येवावस्थितं। न चास्य क्रियामात्रं नयाविधिरुद्देशतो वाक्यतेवक्तुं। तस्मात्प्रत्ययएवं वि
धि ध्यमिधार्ये ह्यद्विधिरुद्देशाः। विध्यर्थेन तेकवाक्यतां संभवात्त्वत्रातिरेकेणेद्रियग्रहणं प्रतिकामइत्येवमंतइति च फलादि संगतत्वर
कालं तु स्तुत्यवसरप्रदर्शनार्थं। नन्वेवं सति वर्तमानापदेशो धूम्ना का स्तापार्थवादानसंबंधोरन्नेवमेवे तत्र यापि तु प्रमाणान्तरे प्राप्त्या
प्रागवचनेन वात कृत्रिते प्रदर्शनार्थं। नन्वेवं शाति वर्तमानापदेशो योगवचनेन कश्चित् संचमलकारेण अथवा कृत वर्तमानान्यथानुपपत्या कल्पिते
विधित्वेर्थवादसंगतिः यत्रापि केवलार्थवाददर्शनादेव विधित्वं तत्राप्यन्यथानुपपत्तिमात्रे शरणं संभवं स्यात्तु लिंगतो नातिगौरवं पु
क्त मितियत्वस्मिन्प्रस्ते वाक्यभेदः संबंधदयाप्रयपादिति सत्त्वालंभेन प्रशस्तत्वादित्येकप्रसरो पपत्त्येः परिहृतः विधीयमानस्यैव
हि स्तुत्याकांक्षेत्यवरूपाद्रूपपन्नेन तत्वं न्यायेवविधेः संबंधमेवेवांछमिद्धेत ततः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतासंबंधैरपि सिद्धेत॥
तस्मान्नायमपि संबंधो विवक्षित इत्यादिभाष्यमेवं नेतव्यं। न सर्वत्रैव सांगविधिपर्यवसानं विवक्षितं। विधित्वादि। द्वारप्ररोच
नाकल्पनायामपि गौरवनिमित्ता त्वाप्रसंगदात्। किमर्थास्तीति रिति चेदेवं प्ररोचनापि सिद्ध्यतामिमानात्। कथं रोचते तिविध्य
नुग्रहकथने। ननु प्रागीति सर्वाभिप्रायविवरणं नहि तिस्कत्वभावेशक्ति दृष्यमगतेरा श्रीयतेन संभवेत्तामपीत्येतत्

वा॰का॰ नतद्दाहृतिकामस्य विधिसमाप्यत इत्याह। यथा पूर्वत्रानिगतार्थे विधिशब्देन तदाप्ररोचनेति विवृतं कार्यनानात्वं विधिस्तु फलं लो॥ नन्वेवमिति अ
८ क्तिचेत्प्ररोचयितुमपि शक्तिः कस्मादस्य दृपेक्षणं इतिमलमिति॥ तस्माद्विद्यमाने तस्मिन्नविद्यमाने वार्थस्य गम्यते कथमसौ स्तुतिः प्रयोज
नेनयोः नतस्यैव हस्वस्यापि स्यर्थः। फलति विषयोपकल्पनार्थं विधेरपि स्तुतिप्रयोजनव्यपदेशः नहि निर्विषया स्तुतिरुपपद्यते। अथ यतो वा
हाभावेन गत्या केवलोपि योगे स्वसंगीकरिष्यति ननु समस्तपिति इत्येवं द्वैव व्याख्या। अतो स्माद्विधिरिति हानीष्टी वा वाक्यशेष संबंधात्॥
इत एवास्य फलनिमवगृह्णाम नस्तुत इत्यर्थः ननु निरपेक्षा द्दपिति। यदि कश्चित्स्तौति कर्तव्यता कस्य विधेः प्रवर्तनशक्तिः कस्माद
न्यदपेक्षते तेन न तस्य नाहरः स्यात्। आचार्यस्तु सोपहासमाह। यत्रासौ केवलः प्रयुज्यमानो निरपेक्षस्तत्र भवतु न कश्चिद्विरोधः
रुनुत इह संभवः। साकांक्षः पदांतरैरात्मिमताववाक्यार्थे क्रमे कस्यैव संबंधस्य विधायकं तत्र यदि क्वौ विध्युद्देशाएवकुर्यात्तथा सति भि
ध्या॰८ द्येत। विध्युद्देशो स्थापितामेव एषप्रत्युपोम्भवतीति प्ररोचनां दर्शयति। तस्माद्विधिनैकवाक्यतात्र स्तुत्यहेवार्थवत्तेऽर्थवादा इति॥
तुल्यं च सांप्रदायिकं। वृत्तान्तव्याख्यानार्थे परिचोदनोपन्यस्ताः नर्थभ्रमे वा स्थितितं नैवं। कुतः सर्वेषिकेन न्यायेनार्थस्यावगम्य
मानत्वात्। अथ यातन्त्रे वृच्छिद्येत्समर्थावगमादिलुक्तप्रकारपरामृष्टाः किं चतुर्थ्यंतेतियोजना। स्वप्रसयातुग्रहार्थधर्मजातेन संबंध
स्मरणात। स्वर्गाद्यसंयोगात्। न वास्य प्रयोजनवृत्तं निहितानृत्पनपरिस्तागे नान्यार्पतेप्रमाणमस्ति। स्वप्रदायगतेपि वाविघ्न
स्याकोचितहात्तादृश्यस्मरणाद्वाविघ्नार्थत्वेन ह्यनुपल्क्ष्यमानेस्वाध्यायेति। कर्तव्यतानुगुणेभवति॥ यदि तावत्स्वर्गः कल्प्येत ततः
पुरुषार्थत्वमेवापद्यते। अथ पुनः क्रतुफलसिद्धिः एवं पठितिवेदेभवतीति एवमपिदुरस्तोपकारित्वे॥ तस्मात्संप्रदायस्याक्षरस्य ह
जा॰ कं साधयतो नियमश्रीतमनुग्राहकं। ननु निःप्रयोजनस्याविघ्नेन किंचित्कार्यं वरं ताद्दशास्य विघ्नमेवोत्पन्ने येन केनोपि नाप
नस्यात्॥ यतस्तु सप्रयोजनैर्विधिवाक्यैस्तुल्यमेवाद्वियं तेते ना वृथार्थं तद्देवप्रयोजनं वत्स्यपीति नियम स्मृते स्वदेहमलहाद्दे ८
हफलत एवायमादरः। सत्र प्रयोजनवत्वादेतेनो पपद्यत इति प्रयोजनवत्वमपि सामान्येनानुमायार्थाद्याकल्पनेक्रद्देशात्वमिति

सामर्थ्यान्नोर्थवादानां फलतिर्नाम प्रयोजनविशेषो लभ्यते स्मरणं चह्दृष्टमित्येतदेवाह॥ अथ वा यदेवेदं ग्रंथस्मरणं परिपालनात्मकं
नेमो ध्यत्तपुरुषप्रयोजनवत्ताभिप्रायप्रतिपत्तिरेव क्वचित्प्रयोजनवत्तानुमाने। संभोव्यते कृतश्चिदाम्नादियं प्रतिपत्तिरिति नाप्रमा
णं। अन्यथा हि निःप्रयोजना विहिता केचित्सरितव्यार्थवादान्निर्विधिमात्रमपद्येरन्। तत्र दृष्टस्मरणमेतेषु न स्यात्॥ आस्तिनु तन्न
स्मान्नु प्रमादपाठः तत्स्वार्थ्ये वेन इति तुल्यं तत्संप्रदायविक्लमित्तस्यापुराख्यानं। संप्रदायः प्रयोजनवत्स्यस्य वा यस्य येन प्रवृत्तिः
संप्रदायस्त्तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्य इत्येतत्स्वाध्यायत्वाविशेषाद्विधार्थवा। इयस्तु ल्यमतः प्रयुक्तेन्यायेन प्रागुरुपार्थ। सिद्धेर
वहृत्तन्न तस्यत इति शास्त्रानुसारेण स्थितमर्थवादानां फलसर्पत्त्वमिति॥ अप्राप्तावनुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्यात्तथा
र्थस्त्वप्रयोगभूत तस्मादुपपद्यते। उक्तदोषोपरिहारो चः परं। शास्त्रदृष्टविरोधादिकामात्वाक्पत्तिविधिकल्पना
याप्रुक्तातामसन्त इन मग्ना संभन्यामहे। अथ वेदं स्तुतिव्याख्यानं तामनुपपत्तिमप्राप्तमितिव्याख्येयमेषां रूपं पाठः प्रयोगस्य
तु हानेन शब्दन वाक्येयनन्नस्विद्ग्राहस्तेयानंतवादिनां कल्प्यमाने विरोधः स्यात्॥ अस्माकं तु पुनर्यएषां शब्दानां श्रोतोर्थः॥
स नैव विवक्षितः न चाध्याहारादिभिर्विधिः किंतर्हि स्तुतिमात्रं विवक्षितं न च तद्विरुध्यते। तस्मादुपपद्यते। अथ वा शब्दार्थ
स्तिति विधायकशब्दानुग्रहार्थस्तु सन्न्यसमर्थवादेन स्वार्थानुष्ठाने न संबध्यते प्रयोगमप्राप्तोप्रयोगभूतः तस्मादुपपद्ये
तत्र पोत्र पाठः अप्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामहे इति वाक्यशेषः अप्राप्ते चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्रास्य व्याख्यानमित्य
ध्याहारः अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यर्थः। अन्यस्तु स्तुते विज्ञेयेति। गुणवादस्तु यत्र तावद्विधिस्तुत्योरेकविषयता तत्रोपपद्यतां नाम
संबंधः विषयनानात्वे तु कथमिति गुणादिसाह। यत्क्रियायाः संबंधिनि स्तोतव्ये तत्संबंध्यंतरस्तूयते॥ अथ वा यद्विकारे प्रकृ
तिसंबंधिविधानार्थस्तोत्संबंध्यंतरं प्रकृतिः स्तूयते॥ ननु तद्वारेणापि लोके वेदे च स्तुतिसिद्धिः प्रकारांतरता तस्मादस
पः। एतस्मात्कस्मात्तेरर्थमुपरिष्टाद्दर्शयतिगतामिरश्मिः संबंधोविकारः शांति हेतुर्भवन्नज्ञमानस्यैकष्टशमयतीति। गुण
ज

शा॰का॰
९

वादस्तत्रेण मुख्ये नैव तावरुद्धो दोषानामुदाहरणत्रयपरिहारः। शेषसूत्राण्यप्येतदुक्तोपपादनार्थतया संगच्छन्ते। तत्रोदाहृतानां गोपाला
निमित्ते किंचिदिहैव वस्तुतोऽपरं तु न सोऽधिकृतः। सोऽरोदीदिति सा कांक्षत्वेन श्रुवाऽमता विधिस्तत्त्वतः प्रत्यवायवे कल्पते। सर्वतिष्ठन्ता
पेक्षः कुतः। तत्प्रत्यवायात्॥ नह्यप्रवृत्ते प्रतीयते। अथ वा तद्वृत्तस्य प्रवृत्तस्य हि तं प्रसिद्धं सदत्रस्पृक्तेन छन्दःप्रत्यवायान्नु स एवार्थः॥
एवं तत्स्यैव रुद्रत्वरजनमिति संबंधः। सर्वा वेयमुपरितनस्यानिन्द्यस्योपपत्तिरिति तद्दर्शनं तदनंतरं रुद्राभिधानमुपपद्यते। कोऽसौ ग्रंथः
दर्शयति यो बर्हिर्विरजमदधात् सुरास्त्रमवश्रंशत् रुद्ररोदनं मवेदिति केन हेतुना तदेवं भवतीति तदुपपाद्यते। कारणानुरूपत्वात् का
र्यस्य रोदनप्रभवरजतदानाशौदनोत्पत्तिस्तस्मान्नदेयमिति सकलमहानस्योपपत्तिरिति निंद्यात च्छेषत्वमर्थवत्। गुणवादस्तु श
क्त्यालंबने रुद्रस्य द्वेष्यापितविज्ञानवत्त्वेन रोदनसामान्यतो दृष्टकल्पना॥ अश्रुणश्च वो माद्यादिना मेतत्कविनं भवेत्ततो रजतसह
शं भवेदित्युत्प्रेक्ष्य तस्य वनिराधनत्यागे नात्मनो हारस्यापि ग्रहजनः पिंड्य तेरजित तत्सामान्यात् दोनोपन्यासः। एवं येन केन चिद्
लंबनेन निंदाविज्ञानोत्पत्तिः प्रतिषेधोपकारिणी तिमुख्यार्थो माक्ष्य दोषः। एवं वपो श्वेतनादिवाक्यप्रयोजना॥ स्वात्म व
योत्कर्त्तनेनापि हि विशिष्टप्रयोजनार्थं कर्माणि क्रियन्ते किमुत बाह्यधनत्यागेनेति स्तुतिः। यथा नेत्रमधुध त्यापोहदातीति
लोकेपि त्यागिने स्तुवेतीति वृत्तान्ता पर्यवसायीव वेदस्तत्र प्रामाण्यमप्रतिपद्यमानः स्तुतोऽसत्यत्वात् नान्यत्रान्वेषणा मर्ह
तीति निः प्रयोजनोपाख्यानसत्यत्वेनार्थः। शरूभावनानां वार्थवादस्य सा च प्रवृत्तिं विज्ञानमात्रेणोपयुज्यतेनार्थेन।
प्रयाति किं योऽनु सर्वथा विसंवादः। सिद्ध एव। अपोद्यतां सदन्याख्यानेन स्तुतिनिंदा त्वमिति सुतरां तत्र प्रमीयते॥ कामं
परमार्थः प्रकारोऽभवति। कात्र स्तुतिनिंदावासत्यमेवेत दिति असत्येन यस्माद्दन्यत्र दृष्टमप्यवधृतमिति गुणवत्त्वमिति ब्रू
वीतात। न तमेष रंभयति तथा गुणवत्त्वज्ञातं निंदनिवर्तयितुमिति स्तुतश्चैव विदितावो ... कमनीयस्तदु
तेयेन सतथा प्रवर्तते। वेदस्य प्रमाणं स्थितः स्तेन प्रवृत्ति निवृत्तिर्न ... पर्युत्सिः प्रशस्तां प्रशस्ता ज्ञानेम व तः

स धे स्यानति

स्तोत्र

इत्यतेवेदेनोऽपादितेतस्मात्तदनुरूपं ... यव हर्तव्यमिति लोकेपि यो क्रियाफलान्तरयुक्तां मेधादिहेतुत्वेना सामर्थ्यं तेत
स्पाकांचन ... तस्तद मिथ्ये तेमा ... मसत्त मफ पत्यस्य निपुन्य ततत्व वृत्त ... तरोपिक्रियाप्रियफलप्राप्नोति पृच्छ ... विप्रति
पत्ता जाता निनेतद्व्यापारमार्थिकं फलं मद् त्यिप्रापानुसारेण तिनु पन्यासर्पवाल पुरुषार्थमान प्रवर्त्त यति तदस्मत्स्वनामे तत्किमयन्यद्वा
प्राप्यमिति ज्ञानतु तिष्ठति एवं वेदेपि विधिनाता वृत्फलम वगमितमर्थ वादास्तु सत्येन नाम परो चयं तु तत् ... सासत्यत्वे किंचिद्
षयतः प्रवर्त्तनमात्रोपकारिता द्यत्तु परस्यास्त्रविष्याति॥ तद्विधेः परिगतमिति निरवित्ते ... व विधो सा न प्रवर्त्ततेतस्मात् दुष्टा स्वानासते नै
तमतं त्रं न हि शुक्तिका इष्टस सौयदि रजतान्तरं तद्देशे लभतेत तोऽभिसंधीयते। शुक्तिकावत्तु किंविदाल वनं स्तुति सामान्यमात्रेण
सर्वत्र योजनीयं। यथेदमहाभूतानि प्रजाः पांतीति प्रजापतिते नोच्यते वा ... दीनां यथासंख्येन मध्यवर्त्तिनसारारक्षाद यो वषा
त्साम सूचितितेने व क्रमेण वेद्युते सृष्टिमात्र ... शरीरोत वर्त्तिनिवासु मंतस्वरत्व सामान्यान्तरास्मिं लौकिके॥ तदाप्यायना त्सवाततो
जइति बीजादीनां सामान्ये नानादिवा ... जसप्रसिद्धेस्तमात्स्य प्राप्य प्रजापत्य नाप्रोति सर्वप्रजानो व्रीह्यादि परिणाम प्रभवत्वादित्यालं ब
नं। एतस्मिं स्तु प्रकृमे सत्ये सालंबनं तात्किं तु स्तुतिस मेव हिप्यते। अतः स्तुतिताः त्यागे नैव स्वार्थसस्य तो वर्णयामः मंत्रार्थवादेति हासप्रा
माण्यात् सृष्टि प्रलया विष्णेतेत त्र सृष्टा दौ प्रजापति रेव योगात्म स्मिन्का ये पुण्य कर्मेद्धि ... मेन प्रसूनाम प्रा प्तत्व महात्म्येता ...
त्मन एव पुरुषरूपमपि निर्मायिपि वपा ... नादिकृतवान्। ततोऽसमाप्त एव कर्मणि तूपरः पशुरु ... तः इतिदिदामिदं कर्म प्रत्यासन्न फलं
एवेन्वमहतायत्नेन प्रजापतिनाचरितं सर्वसत्यमेव। प्रतिसृष्टि कर्तुत्विं प्रायेन तुल्य नाम प्रभाव व्यापारवस्त्स तन्त्रेनेनि त्वता प्रसंग
इति कर्म सुकौशलेन दिव्येतीति देवा ऋत्विजः ते देव यजमाध्यवसाना मंतरं दृष्टं दर्श मास योरनुष्ठिस्तसौमिकं कर्म राशि मालोक्य कथ
मविदितं करिष्यामः इत्याकुली भावसामान्यात् दिग्भ्रोहाभिधानं तथा चलोके कर्तव्यतासु दिग्मोमे परिभ्रमतीति वक्तारोभवंति तेन न
द्युदासीना दितिपागः प्रज्ञास्यते कयेनुत द्युदसनेऽवधारणाय कान्हा दानात् यावद्धि प्रायणीया यागात्कृतानि समप्यस्तानि कर्माणि

श्रा॰ का॰
१०

क्रियन्ते तावदितरेषु मविष्यत्सु पिधानं सवत्स्यपामूर्ध्वस्विन्नमाहृते निरवकाशत्वादनवधारणं स्यात्। तेनादृष्टेनैव तत्कल्पितमिति मोहापन
येन स्कृतिः। रूपात्प्रायात्। इह सर्वो क्रियमाणं मनसा सङ्कल्प्य वाचा चाभिधाय क्रियते॥ तस्मात्तोनरं गम्भ तद्धारस्य नयोर्दूरेण हिरण्यादूनं तं
त्तेयान्तन्त्वाद्वयोगादिति॥ यानिदर्शन्मात्रपर्युदासादिनी सा निषेधफलाम्भवति॥ विधिपरात्तु स्तुत्यर्थो जायते। तदुपपादनार्थं दर्शयतोत्वात्।
यथावद्भवति। नचेदन्तं समकल्पयेत्सकृत्सावर्णवादः स्यादिति॥ दूरम्नुयन्तात्॥ तस्मादूर्ध्वमिति दिवाग्निरादित्यं गच्छतीत्युक्त्वा पयुक्तितेन
तदिदं किमर्थमुच्यते। मिश्रलिङ्गाग्निहोत्रमन्त्रविधिस्तुत्यर्थं। कथं पुनरग्निर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्यनयोर्मि
श्रलिङ्गे तु यदा विविक्तावेवाग्निसूर्यौ देवतात्वेनोपलभ्येते। केचिदाहुः अग्निर्ज्योतिरित्यत्र ज्योतिरादुः सूर्यं वाग्नियो ज्योतिरिति पुन
रग्निवाग्निते नोभौ मिश्रलिङ्गाविति। तदयुक्तं ज्योतिःश्रुतेः तेजःसामान्यवाचित्वेनोभयत्र सामानाधिकरण्येनोपपत्तेः। अन्यतरप
र्यायश्च सन्निनरग्न समुपुज्येत। नहि योयस्य पर्यायः स तेनैव सह प्रयुज्यते। सूर्यवाचीसन्मात्रमेवेको प्राप्नोति। अग्निवाचीशायमन्त्रे तस्मा
दुदाहरणान्तिलिखितमिति स्मात्तुदाहृतं प्रातः अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तद्विधेश्च स्कृतिः।
प्रथमविहितकेवलदेवत्समन्त्रपर्युदासेन मिश्रलिङ्गविधानोपपत्तिरियमुच्यते। यदन्यपोर्मिश्रलेदिवाग्नेस्तु प्रवेशान्नकेचादित्यस्ये
तिकेवलेज्ञानयुक्तेतियस्मिन्नपि तु व्याख्यानेपर्युदासनीयत्वेनैव सर्वमन्त्रोदाहरणं। इतरे तुल्यत्वनिमाणिनो मिश्रलिङ्गाभिधानादेवता
स्येतिरतिनोक्ता रिताविति भाष्येन पेत्थय चोभयोः केवलमिश्रलिङ्गयोर्मध्ये पठितोयमर्थवादस्तत्रोभयदेवतयोरत्याप्रसिस्या २ं
रतरयोः पुनरियं यस्माद्दिवाग्निरादित्यं गच्छति। तस्मात्सूर्य एव तदा ज्योतिः एवं नक्तमग्निः नततस्तौ विवस्थितावेवप्रव्याविति स्कृतिः ध्य
कथं तु धूम एवेत्यवधारण्या। दूरस्थैर्हर्म्यादिवा धूम एव गृह्यते। नार्चिर्वह्निरिति केनचिद्देशेन स्कृत्या लेखनं॥ स्वापराधान्कतुं नवपुत्र
दर्शनं। प्रवरं मद्रियमाणे यजमानेवदेद्देवाः पितर इत्यादि न त्वयं सापत्न्युक्तं अग्नोत्यपि ब्राह्मणो भवति प्रवरानुमन्त्रणेनेति। क
नत्र प्रसिद्धब्राह्मणानामेव ब्राह्मण्यलाभो निमृयोजन इति तदुपपन्नाये मुक्तेनचेतद्विप्र इति ज्ञायमाने तज्ज्ञानवचनं तु ज्ञानत्वात् १०
यत्तुरवेना ज्ञाने तदज्ञानमेव। तस्यापराधनिमित्तेसत्यपि स्वापराधे यदि मातुरवेक्षेत्रिणो वा पुत्रः स्यात्। ततः स्तयोः प्रसिद्धो

निवान्नैव शोननाभवेत्तत्पौरव्येवमेवं तत्सर्वेज पौरिसन्मादिनायेन जातिरव धार्यते वं यतस्तु मातामाभास्या पितुः पुत्रइति स्मर्तॄणां
दर्शनं। जनयितुस्त्वनानाजातिहोपपत्तिस्तेन पूर्णवांकुरः वेदे पिता प्रमन्तारस्तितं तु सेन मिति जातिविच्छेदर्शनेऽपराधकर्तृपुत्रनि
मित्तमेवोपपद्यते अन्यथा ह्युपरिवेद्य माणो द्विजेषु स्वजातितं तु विच्छेदोस्त्वेवं तेनास्तिसंशयत्वकाशइति निरूढब्राह्मण्यप्रवरसंबं
धेनान्तेऽप्रमवो यमिति ज्ञानो ब्राह्मणः स गोत्रवतीति स्कृतिः॥ अधाकाशीकृष्णायनहानामेवो सद्यस्तेन दाकालीकं तत्र सर्वलो
कस्याभिमतेन यद्विरमाविनस्मात्यवण्यकाले दीक्षितिकाशाकरणं माग्वृत्तास्य प्रशास्यते तद्धि सद्यःकर्षधूमके नग ननु भवा
तेद्रतरस्तु कर्मजन्म्यसस्कृत्यान्द्विज विष्यति। कस्तदेद्दशास्त्रमाधगम्यं हितत्रेष्टेस्तु सर्वप्रसङ्गो न दर्येत यान्वज्ञायमानेष्वज्ञायमा
नवचनन्मितरप्रसंगात्पर्यागंतरमा कालीकडाद्यं तव वचनरस्य कालिकमिति वा पाठः। कालरतिर्लोके विप्रकर्षउच्यते।
तन्त्रभवे कालवकर्ति कालिकं नकालिकमकालिकं॥ विद्यासंरम्भण अध्ययन विधिशेषत्वात् फलविधि सन्ध्या विधातस्तु
खदशोभावाजीमत्वानुवादो विज्ञायते। नन्वेक एवं प्रकारो सुखशोभायाः संस्थाने रमणीयतास्मावर्ण्यते तिक्तिविषयुक्ता
वविदुषो पुनः परवाक्यन्यायो जारिमु स्वेच्छात ते तेनान्तनाम सुरव्यये चव सासंगमते। पुत्रश्चवाजवान् ब्रह्मवर्चसहारेण अपापिगोण तात्था
पित्तु तिपरत्वादृदोषः। सर्वत्वमाधिकारिके॥ संस्कारकर्मवात्फलविधिः॥ स्कन्ते तावद्वनेनिमित्तेनैमित्तिकवदुपचारात्सर्वकाम
निमित्तानां कर्मणां सामान्यसाधनम्स्नानमानवाप्तोतिसर्वः। स्त्रत्रं चैवं योज्यते सर्वकामनिमित्तैः कर्मभिराहिताग्निवादिदानी
मधिकृत इति वक्तव्ये सत्यधिकारिकं सर्वं हि तत्तोनुमवाप्नानुपचरितं। नन्वाकाशगमनसुरकन्यालाभादयोऽसंतामस्तु। सर्वशा
केन वैदिकेषु कर्मसु निमित्तेदारेणापिनशको तेतु वदितुमतः पुनः स्त्रत्रमुच्यते। यथैवोदनादिषु सर्वशाखाधिकृत्यापेक्षत्वान्नैलो
कृगृह्णातितयाताग्निसाध्यानां सर्वकामाः सर्वाणुत्याय कर्माधिकृतफलग्राही भविष्यतीत्यदोषः। फलस्य कर्मनिष्प
न्नत्वे षां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात्॥ तत्रैव समानस्वर्गादिफलेष्वग्निहोत्रादिषु पयोदधितरतुपन्नस्तसाधनात्तु

वा॰का॰
११

रूपत्वात्साध्यानां सर्वे कामाः स्वर्णहस्त्याद्यप्यमानाः फलो कस्तो काः अप्यंते तत्र फलमस्मार्थिनः कर्मांतरविधिरर्थवान् भविष्यतीति
तिष्ठिते यो युतेपुत्रे लोके कृष्यादि फलो नां शस्य स्नावगतत्वात्साधना रूपजन्म स्वर्णकुत्वादिषु सत्त्वं तदशास्त्राधीनत्वात्स्विच्छे पुरुषकृते फले
किं मूलत्वा विशेषकल्पना॥ न ह्यग्निहोत्रज्योतिष्टोमस्वर्गयोः कश्चिद्विशेषः श्रूयते॥ न वानुमानमीदृशे विवाये समर्थमंतदभिधीयते॥
विधिसामर्थ्यादिवेदं सिद्धं॥ कथं यदि ह्यल्पान्महतश्च कर्मणः समे फले जायेते ततो लोके चेन्मधु विंदेतेत्यनेन न्यायेनाल्पेन सिद्धेम
हति न कश्चित्प्रवर्तेत॥ तत्र विधिशक्तिबाधः स्यात्॥ अविहतशक्तिस्तु सत्त्वर्थाद्वा कल्प्यते कदेशतादिति विधिरेव फलाधिक्यम
ग्रीकरोति। अतो यथा विश्वजिदादौ फलसद्भावः प्रमाणेन वानेवमिहतद्विशेष इति। किंच कर्मणामल्पमहतां फलानां चाल्पत्वो
चरे॥ विमागः स्थान सामान्याद्विशेषेपि चोदिते। यथैव क्रमान्नानानामंगोगिनां प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमिति
विनियोगव्यवस्था तथैव कर्मगणे चस्वल्पस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन फलगोचरेत्यमेवोपतिष्ठते। मध्यमस्य मध्यमं महतो
महदिति ज्ञानमेव विनियोजकं स्मरणमथैवमेव चातुर्मास्य सोमेषु तु फलार्थवाद्दृष्टाग्निहोत्रं जुहोत्यपहत्यापहत मृत्युमि
आप्नोत्येकया रात्रियेत्यारभ्यमानाग्निहोत्र दर्शसंवत्सर प्रयोगादिभिरेकदर्शी स्पर्धा मासादि प्रयोगा चाभिवचनकर्मात्पत्त
मरतमकृतेफलं भेदे स्त्रीयुतिच्छे त्स यो र्थ यत्र। यथैव वाऽऽनसयोर्निदाहिरण्यमस्तु त्यर्थ। तथा मूढ्पृथिवी निषेधः। प्रकृतार्थवर्णवा
रः स्यादिस्येवे हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थेन प्रतिषेधमात्र फलः। नो तरिस्सिन दिवो लोचितेन गुरु पृथिवी निषेध समर्थनायैव यथो
वरिक्षेदिवी वाच्यनं नमप्रसिद्धं तया हिरण्यरहितायां पृथिव्यामिति स्तवनं। अनित्यसंयोगोंग तार्थपरं तु श्रुति सामान्यमात्र
स्या मिति। इयोजनेरात्रिसत्रे सर्वपर्य स्वर्गः। फलसस्तुर्गः स्यादिति सिद्धो तेन र्थवाद एवमेव फले॥९॥ विधिर्वो स्यात्सर्वस्मा द्वद
मात्रेत्वनर्थकः। स्वमानर्थकः। एवमानर्थक्येपुरस्तान्नादिप्रतियोगिप्यर्थवादेषु व्याख्यातेषु इदानीं विधिप्रतियोगिनो विचा ११
र्यते॥ कुतः संशयः। स्वर्गरहितस्यापोतुप्रयोगितेन दूरत्वात्तत्स्तुतिग्रहणामंगीकृतं। न त्वं स कुर्यात्स्तुतिरयानर्थक्यमतुल्या
त्र

पद्यते। विध्यंशस्य न कथंचनान्यस्मात्सिध्यति। प्ररोचनापुनः कथंचित्। विध्युद्देशाद्द्रव्यपदयतस्तु कंपुरस्तात्। अपि च प्र
धानविधिरंगस्तुतिस्तत्र प्रधानविशेषणं संभवित स्त्तजातितमेवकं समासे वे विध्युद्देशोपवादः प्रवर्तेतत्संक्रमावस्था
याभेवतुभावनांशः सेनिपतत्विति विशेषेण तत्फले शाप्यं प्राधान्याभिसादिमन्यानो हर्वतादिति वदन्निदं यथाचस्तु
तिमात्रमनर्थकं मन्यते। ननु चैवंजातीयकः फलविधिफलार्थवादविचार चतुर्थेपि कस्त्वत्कारकर्मस्विति सविष्यतिअतो
नेहप्रस्तोतव्यस्तत्र केविदाहुः अनेनगुणार्थत्वात्मत्रैवैषपर्यनुयोगो युज्यते। न विदं पुनरुक्तमिति। सत्यमेवं यद्यत्र तुलना
लप्रतिसाम्यात्किंचित्परिहारोत्तरं लभ्यते न तस्तत्रान्विच्छेमाऽथ पुनरिह वेशक्यते वक्तुं तथासतीदानीमप्युच्यमानेमहा
दोष इति॥ तत्रापरे वदंति तेन फलविधित्वनिराकरणमात्रेण हत्यर्थवादता। फलार्थवादः स्यादिति तत्र वक्ष्यति तद्विधित्वनि
राकरणमात्रपरमेव द्रष्टव्यं। न तस्युक्तं यतस्तेन फलविधित्वात्प्रत्याविताना मानेर्थक्यप्रसक्तौ हरवधिकरणेनैव त्वर्थ
ता साधिता न यान्वदर्शितं शोभतेस्मसुखेमित्यादिषु केचित्तु नराऽऽयुक्तं वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिनां स्तुतिरेकत्रोचरु
व्यास्रतिपुनर्यपाफलविधित्वात्मन्या बुतेत यैव विवादेन स्तुतित्वात्स्पितिकामं विधिर्भवत्येन का त्वांतरमातिफल
लेन कथं विधिसंवादो निवर्ततस्सारंभः तदप्युक्तं। अपि च वेदे कल्पमसंवादस्तीति स्मृत्युपहेतुरप्युक्तः स्यात्॥ अधिकर
णशरीरं तु तदेव। विसंवादोपि च गुणवाक्येत्विति यनेन कश्चिद्दृशरितः पुनरपि च तावन्मात्रमेवोत्तरं भविष्यति। तस्माद्विधिवत्स्या
दित्यविशेषोमा दानात्मस्तुत्यर्थ च फलश्रुतिग्रहणादिहाशेषद्रव्यगुणक्रियादिविधिसरूपास्तत्र फलविधिसरूपाएवोदाहर
णमित्यपरे तथा च विधिश्चानर्थकः क्वचित्प्रकरणे च संभवतीति वायुर्यानि वजिचवासु योवत सोपो विदग्ध रति वोदान्ययतो
अन्यथा फलविधिमात्रोपन्यासे तदसंबद्धमेव स्यात्॥ इहापि तस्यता वद्विशेषविषयत्वादिदमगतार्थं भवेत् अनेन तु सामान्यत
सर्वविषयावरोधिना तस्तुतः सत्कमेवेति व्याख्याकेचिदुदाहरंति। अत्र द्रव्यादिविधिनैव तत्र फलविधिनैव भाष्यकारोदाहरण

वा॰का॰
१२

मतांतरसिद्धत्वोदाहरणांतरं दानव्यमिति अत्र वदाम किमधिकरणद्वयमवतारद्वयं येनैवमुदाहरणव्यवस्थाश्रीयते न हि
ह्यारदाभेदादधिकरणं भिद्यते नाप्यपद्यावस्थितपरिवादिरौदुंबरत्वभेदादयोनरुक्तो न्यायविषयत्वेन वाधिकरणांतत
भेदं दशापि न रूको हेतुः। इत्यादिविधयोपि न सर्वविचारिताः। केचित्तस्मिंस्त्रिके चित्तिविशाद्यधिकरणेषु। परकृतिपुरा
कल्पद्वारेणान्यपक्षे। यद्वास्तु प्रवृत्तरसादयोऽर्थकलादिकस्य इति नवमे जर्तिलगविधिकविधिसरूपादशमे। अतश्च न पुन
रुक्ता महान्दोषः स्तेवक्तव्ये। अथ वैकस्यैव न्यायस्य क्वचित्क्वचिदंशाः शोधिता इति पुनरारंभः। स्पष्टत्वा विषयत्वान्नात्रमे
वे वर्णनीयं। सर्वविधिसरूपाणां केवलविधित्वनिराकरणेनार्थवादत्वमिह सिद्धं यत्तु चतुर्थे पुनरारंभः। सोऽर्थवादकल्पिते विधौ
फलाकांक्षावेलायामन्यार्थोपात्तमपि क्रतुप्रयोगवचनात्तद्देशसन्निहिततरं। स्वसूत्रसंबंधस्य विशेषमात्रे सुकरमितरथा
संबंधस्य विशेषस्योपकारकस्य कल्पनीयमिति रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत्फलविधिरूपं। इति सर्वप्रश्नाप्रायः। कथंचित्प्रयोजनांतरे
लभ्यमाने नैकस्थाने कार्यतायुक्तास्मादर्थवादत्वमेवेति सिद्धांतः। एतेनैव विंताद्यधिकरणानि व्याख्यातानि अथवौदुंबरा
धिकरणसर्वप्रश्नकृत्वा चिंतास्ताः प्रसक्तत्वात् विधित्वाभ्युपगमेन हि कस्य शेषः क्रतोः पुरुषस्य वेत्यादि विचार्ये हसिद्धेना
र्थवादत्वेनोपसंहारः। तथा परकृतिपुराकल्पयोः। किं तत्र कृतांगमुतस्तवं पुंसामिति चिंतितं। एवमूहबाधप्रसंगेनानव
मदृशामर्गताचिंतान्नास्मि द्विरस्तुत्वगुणवादनिमित्तमात्रकथने। अथ वा फलविधावेव यत्नभेदेन स्तुति फलपदानि भवंति
तेषूदाहरणं यथा त्रैवार्षोदुंबरत्वाशावद्देवत्वेरे रेषस्तुतिः ऊर्जोवरुध्या इत्यनेन फलमिति यत्र पुनस्त्वाबन्मात्रेणैव फलत्वा
स्तुतित्वं च क्लृप्ते तिभवति ते चतुर्थ इति अथवात्रापरार्थत्वादिति हेतुव्यपदेशात्प्रसिद्धेन च हेतुना व्यवहाराद्धे विज्ञातपा १२
राध्यीस्तदुदाहरणं यथा यस्य पर्णमयी जुहूरिति। अत्र स्वरूपं जुहूत्वादिन पर्णमयीत्वविधानत्वं। स्यातंत्रेण फलसंबंधा
शंकेः सर्वत्र हि गुणः फलायः बोध्यमानः। किं विदाश्रयमपेक्षत्ते तच्च प्रकरणमंतरेणाश्रयमाप्तिस्तदिह पदिपर्णमयीत्वेन

फलं भावयेदिति वचनं व्यज्येत। किमाश्रित्येत्यपेक्षायां किं संबंधानो। जुहूरिति चेद्वचनं। वाक्यभेदप्रसंगात्। सापि च प्राकृक्रियाला
मात्रेव निराकांक्षा भवति। न चाक्रियासंबंधे प्रमाणमस्ति। तस्मान्निर्वहणादेतद्वचनव्यक्तिपरित्यागे नेतराश्रयणं। तत्र च जुहूकां
होति स्यात्प्रकरणानिर्ज्ञातप्रयोजनत्वादविहितजातिविशेषायास्तद्धाकांक्षायां सत्यां यावदेव पर्णत्वजातिरूपनिर्ज्ञाता वदाविज्ञा
तप्रयोजनावस्थत्वादंगतां प्रतिपद्यते। ततश्च निराकांक्षीकृतायास्तस्मिन्नेव वाक्ये फलकल्पनानिमित्तं नास्तीति युक्तमर्थवादत्वमिह
पुनर्वैकल्पत प्रकरणे श्रूयमाणमौदुंबरत्वमुदाह्रियते। न च तस्य प्रसिद्धपारम्पर्येण चतुर्थाधिकरणविषयतामवेत्। कथं
अत्रोहि नतावदप्राप्ते यूपे जातिविधानं शक्यं। तस्याप्तिदेवरूपकृतोपकारप्राकृतत्वादिस्यादिनैव नैराकांक्ष्येण प्राप्तत्वं।
न क्रतोजात्यंतरस्य च दृष्टेन विधिरतः फलविधानेनापि चाश्रयापेक्षा सापि प्राकृतकर्मसंबंधिचोदकप्राप्तयूपग्रहणात्निव
र्त्ततस्स्वविघातः। तेन प्रागेव पारार्थ्यात्फलसंबंधप्रशंकिरवद्रूपन्यायांतरेण निराकर्त्तव्येस्यत इदमधिकरणारंभः। इहमपरंम
तमौदुंबरत्वासंजुह्वादिषु सुवामयमुभयत्रोदाहरणं। कथं भावनांशांतरविचारादयोनरूक्तं साध्यसाधनेतिकर्तव्यता
२३ वत्वद्वयोरपि योग्यत्वेनोपात्तयोः कल्प्यते नान्यथा। तत्र चतुर्थे साध्यांशयोग्यविचारमतादृत्यामुखेन वा केवलसाध्यांशविचारः।
किमीदृशेन कामश्रवणोपबंधरहिते न वर्तमानफलसंबंधाभिधायिना फलत्वे शक्यते गमयितुं नेति विचारः। इह पुनः साध्यांशमनाहृ
त्याम्मुखेन वा केवलसाधनांशविचारः। किमीदृशेन विधिविभक्तिरहितेन द्रव्यगुणक्रियाः कंचिदत्यतिसाधनत्वेन प्रतिपाद्यते नेति।
यद्यप्युक्तात्वनाप्रतिपादितं भवति तथापि योगिविशेषणत्वे सत्यसंहत्वरांश्लुपात्तेन संबध्यते। तत्र साध्यमित्थं परिशेषा
द्वारेण साधनं गम्यते एवं साधनावधारणेपिति वा वप्रशंसो स्वरूपेण निरूपयितव्या तदिह साधनांशो विचार्यमाणो यो नाम फ
लोद्यस्य संस्पर्शः स चतुर्थे सिद्धः प्रसंगाद्धेतुत्वे नेति मंतव्यं। तथा पत्तत्र साधनांशप्रराम्हर्शः सह इह सिद्धः तत्र प्रसंगावित्यपुनरु
क्तं। मन्त्रैवं सति विधुद्देशोच्चिन्नं यन्नित्यपर्वादोधिकरणेन न संबध्यते। नैष दोषः। तदृशेनैवार्थपरिच्छेदात् यदिद्यशो विधि
र्न

शा॰का॰ १३ पमानेतयाप्रर्वेणागतत्वतोनार्थवादत्वमयस्तुसर्पतयानतोर्थवादत्वमिति। तत्र सर्वप्रष्ठाभिप्रायः। सर्वपासाध्यसंनिधानत्वदुखरितत्व
दाकांक्षावशेन तारूप्येणानुपात्तमपिसाधनं भवति। यथैव प्रागेनेत्यनुदितं संबंध्यते तथैवौदुंबरेणेति। तत्र विधिः किंकुर्यादिति स्प
प्रवर्तयेत स्तुत्यफलार्थं तथैव प्रवर्त्तत इति किं विधिना। अथवा प्रयोगवचनविहितस्य फलस्य संबंधमात्रमनेन क्रियते चमो वा पृच्छकारावि
धास्यति अर्थवादिकद्वंद्वेगो वृत्त्युक्तमेव। तस्मादुर्गाविरुध्यादिति तादर्थ्यचतुर्थ्यं वेदेक्रमशः फलादपि स्तुतरं फलमुपात्तमितितत्र स्मिन्नौदुंब
रता विधिः ननु फलस्य विधानमिति गृहीतयं पावाधिकरणे फलविधिनिषेधात। ऊर्गुदुंबर इत्यतः स्तुतिरितविरोधः तस्मान्नुस्त्वविधी
सेभवे लक्षणया नस्तुतिः प्रतिपत्तव्येति। यो कुवदितिचेत। लोके तावद्बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषामात्रामपि ननिः प्रयोजनां प्रयुज्यते॥ तत्र
चक्रेत बोतिविहितेवेदुस्त्रीरादिमिशुचोः स्तुतिः प्रवृत्तिः विशेषनिमित्तत्वेना श्रीयते॥ न चक्षीरादयफलविधयः प्रसक्तविषयत्वादतः
स्तुतिः। एवं वेदेपि। श्रुतस्य संभवाच्चलक्षणापरिग्रहस्त्वदोषः। नस्वर्गवात। नापेदृष्टोतः सुतः प्रमाणातरावगसपेक्षता। लोके तत्संभवा
दुपपत्तिः वेदेत्वविदितवादत्वान्न श्रद्धीरन्नथवा लोकेप्येवमयद्यविदितेकश्चिद्देतत्तदानैवश्रद्दधीरन्। सर्ववचनादित्येतिविध्युद्देशा
दिवा। अपवावेधर्म्मिपिमा। अपाविगतसर्ववचनेश्रद्धत्तेवमविदितवादेन चोक्तिमात्रेणोतेबद्धस्त्रीरादयः प्ररोच्यन्ते॥ किंतर्हि वि
दितत्वादेव॥ वेदेत्वर्थवादास्तत्वतेनविधेजाता शंकोन प्रवर्त्तन्ते अथवा यो विधिमुक्त्वार्थवादं प्रार्थयते नतमस्य विधानवृत्तिभिः त
चवेस्नाश्रास्रोर्थवादे कृतः प्रत्यय इति। अतिन्वेवेस्वस्के स संवादे वर्तमाने। नोर्जो विरोधनेनेपेक्षतिर्नवृतनक्ति। तत्राविद्यमानब
ऊस्त्रीरसं कीर्तनं वदेतन्त्स्यात। स्वरूपतत्स्त्वावदुदुंबरेत्वंतपसधर्मिणा प्रसिद्धं। अन्यथा प्रसिद्धेश्च हेतुत्वाप्रसिद्धिः नहिप्यद्घस्य सस
रूपतिलोकेवेदेवाप्रसिद्धस्य संबंद्धं तस्मादसंवादरुपरविधिरेवक्रिस्तुत्यासेवादपेक्षिणेति। अकं तु वाक्यशेषत्वे॥ ऊर्गुदुंबरत्वादि
ताबुदुर्जो विरुध्याइस्स्योपपत्तितयेकवाक्यत्वतन्नविच्छिन्नेस्तावकं नत्यन्नमुदुंबरस्तु कं पुरुषं प्रतिप्रशस्तताग्मते। उर्जो विरु १३
ध्यादितिप्ररोचयतितदुपपत्तिरितरेतिसंगच्छते। तस्मान्नत्वेन फलं प्ररोचनाया। तत्र यद्यपि तावत्तिउन्दिस्यात् तथापिस्तवनाम

र्थवादतयाग्रहीयाकिमुतवर्तमानापदेशो यो विधिसिध्यर्थमेव प्रकरणाद्योगो प्रकारेण योजनेनलभ्यमाने किमित्यवाक्यफलं कः
ल्पयिष्यामः। प्रकरणं वा केन तु बाध्यत इति चेत। न। अविरोधात्। यद्यपि काम्य आहितेन वाक्यप्रकरणे संनिपतितानां तयोः सतिबाधः स्यात्।
रहस्तु प्रकरणयोदुंबरताविधिं गृह्णातिसो पूर्गुदुंबरत्वादि लभ्यं प्ररोचनां तत्र तर्हि। शिष्टौदुंबरत्वग्राहिणः प्रकरणस्य को विरोधः॥
तस्मात्फलविधि सामर्थ्याभावात् प्रकरणबाधेन निवेशसंभवो नातिक्रमितव्यः। प्ररोचनापि च वाक्यशेषाद् उपपद्यमाना नार्थी
पत्त्या विध्युद्देशादेव कल्पितामविष्यति। अन्यत्र विधिरपिहितावत्तो कल्पयेत। इहतु स्वयमेव दुष्टितः किं प्ररोचनया कल्पिष्यति
तिनचस्तुत्युपयुक्तस्य पुनः फलेपि प्रतिपत्तास्ति व्यापारो युज्यते॥ रात्रिसत्रेष्वौद्येनप्यपरत्वादूर्ध्वपि कल्प्यनाश्रीयते अत्रतु प्रक
रणादृष्टिप्रयोजनंसिद्धिरितिस्तु कं जातिविशेषस्य च योग्यतयैव काचिद्ब्रह्मतपसिद्धं नफलार्थितापूर्वशोपि चक्रमविद्ययाप्र व
चनरस्तुपनीतमात्रमेवगृह्णाति। अतरवप्रसिद्धेपाराधर्येर्थवादता यत्तु यूपोनिरारुह्मोजातीप्रातीति शरवद्धायीभविष्यति॥
नचावाधप्रकारोक्तिकाम्यत्वपक्षेपितदभ्युपगमात्। एतावांस्तु विशेषः तत्र पुरुषार्थत्वाद्विन्नविषयेणसतावद्यत्वेत्यसगलस्य
समानाश्रयत्वेन प्रमोम योः कृतार्थिता समानविषये प्योतिनचात्रनातौ फलाय विधिप्रिमानायादृष्ट्र इव होमआश्रयो मन सिद्धिपरि
वर्त्तते॥ यो हि पशुयागः श्रुतः सतावद्योग्यः पशुनियोजनेन यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह यूपेन प्रस्ततं न चार्थवादात्तदंगे
ष्विति प्रधानादवलोपितदंगमाश्रयते। यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदंगेपि स्थितउपकरोतीत्येवं कल्प्यते न त्विह तथा अत्र
हि प्राधान्यात्सपश्चाद्गुणेनाश्रयं प्राप्यते तेन प्रधानसन्निहितत्वाद्दिन योग्यं ततो वचनव्यक्त्या तरमाश्रियतां न चावतरणं
संभवति। न चानेनैव पाक्षेनाश्रयोदीयते॥ वासस्येदर्भ प्रसंगात्त्वौहिसंबद्धोतदा स्यात्गुणफलसंबंधस्तदाश्रयसंबंधस्ये
ति। युगपदौदुंबरताफलयूपयोः प्रदीयमानो द्विप्रमाना विरूपास्यात्। अथापि योद्देशेन विधिर्यतेतथापिफलान्नुरक्तापू
पेनसंबध्यते यूपान्नुरक्ताच फलेन। यतु विनैवविधायकात्स्वेच्छयेव प्रवृत्तिष्याम इति। स्वेच्छेदेन सहनास्ति विवादः पुरुषार्थ
फलत्वं नूनमा विधेः सिध्यति संनिहित तरौदुंबरत्वादिसाध्योशावरोधात्। यत्तु प्रयोगवचनो विधास्यतीतिनपुरुषार्थेषु

वा॰का॰
१५

तस्यज्ञाग्निरसंयुक्तःप्रकरणादितिवक्ष्यति। यदितुतेनविधीयतेसिद्धंकर्मोपर्यंपंचमलंकाररूपंतुपूर्वमात्मापदेशेनसंदिग्धे। तस्माद्
र्त्मानफलाभिधायित्वात्तुर्यंचैवंकाम्यशब्दरहितस्यफलविधित्वनिराकरणात्प्रधानफलमेवेदमरोचनात्येतत्कीर्तनंइतिपुरुषस
र्वेनचस्तुतिपरत्वात्तदुपाये पुरुषप्रस्यान्वेषणं चार्थज्ञानमात्रोपयिकत्वात्। गुणवादेनचसंवादात्। साधुनत्वेपिचग्रीतिसाधनत्
नत्वसिद्धहेतुत्वेनवासंवादः। विधिश्चानर्थकःक्वचित्तस्मात्स्तुतिःप्रतीयतेतत्समान्यादितरेषुतथात्वमिति चेदजातीयकाविधयोभवे
युः ततःसर्वेदाहृताःसर्वएवचगुणक्रियाविधयोभवेयुःसोपिदेवताकर्तव्याजस्तुपोनिरस्यःकर्तव्यःअग्नौवेतसोवकाम
कर्माआज्यःश्रीताःऊर्ध्वबरत्वादितन्त्रयद्यपिकेचित्क्रियादिविधयःश्रूयन्तेकर्तुएतेतत्रकाःस्वभावासिद्धःप्रयत्नेनापिज्ञानि
ष्यन्तेःवायुर्वेक्षेपिष्ठादिपुरुषाभावसिद्धिःऊर्ध्वबरादिनामशाखता॥कोदृशीत्वेतिसांदर्शयति॥शमयितिमिरहरित्यादितत्रा
संगतेरर्थपरति व्याख्यातारः समर्थयन्ते यस्मादिहाप्रकातत्संबंधयोःशमयितस्यचनेवोपन्यासःकृतःचेतसउपन्यस्तः
सोपिस्तुतिवेश्यायोनप्रदर्शितइतितन्नास्ति प्रगमनिकात्वेनसोदाहरणोनेवतुल्यत्वादवकादीन्युदाहृतानि। नचाप्रमन्त्रवाक्यः
परस्परेणासंबंधःकथ्यते॥केनअग्निनाहिंअग्निः॥तत्रवतानुकस्तुतिःकाचिदुन्मिलितेसमर्थवादान्तरापेक्षाप्रवृत्तोत्ताद्दृशोपदि
आयाविज्ञाता इति। अननहिविधित्वात्स्तुतेनायांप्राप्तस्तमुच्यते। तत्रकस्यचित्यसिद्धायसंबंधस्यतन्मात्रसंकीर्तनादेवस्तुति
र्भवति। अन्येषांतुसंबंधिसंबंधात्संबंधः कौस्तेनप्रसिद्धया तत्संबंधाभिराद्धिःसंबंधात्अवदादिरपिज्ञाता तत्कृतत्संबंधे
नचकर्मणायज्ञमानस्यकष्टंज्ञाप्यते। एवंविधाप्राप्तस्यज्ञानार्थं। एवंक्षिप्रदेवतेनज्ञोघ्रंफलमाप्तिरनामयेनचरूपेनान्नप्रा
प्तिरितिस्तुतिविसिद्धेतत्समानन्यायानामपिएवमात्मकर्त्तव्यकरणेचसंभवत्वप्रकृतोनेकल्प्यतविध्यानर्थक्यंहिस्तुति। वि
धिपक्षेवायमपरोदोषः। यदितावद्यथावस्थितग्रहणं। ततःप्रकरणगतविरुद्धोदेशेनदेवतान्तरविधानादुत्पत्तिवाक्य
शिष्टदेवतापकर्षणंस्यादियंवातामपकर्षतिप्रत्युपकर्षःनत्वनेमित्तिकत्वतानभ्युदितेष्टीवदबाधोपिकल्प्येतायद्यन्यथा धा॰ १५
सम्बंधवेतसातितुसंभवेनयुक्तमेतत्अर्थेनहायप्रीतेरर्थलभ्यत्वाचनव्यक्तंपतरेभ्यवहितकल्पनयाश्रायेनयानेत्रतः

२
तःसर्वविधकर्तव्यःइतिततःप्रकरणेनैकतामाबाद्य नासौविहितत्वविरुद्धतानियेत॥तत्प्रकरणंबाध्येत। नचाबाधसंभवेनयुक्त
मलोर्थवादवादेनकेपकल्पितविधोन्तुवासंबंदःस्यात्। स्वतिनेनविधिविमक्तिंतुपजन्यपुनस्तेनैवफलकल्पनायांवाक्यभेदःस्य
स्यार्थवादएवेति। इहहेतुवास्यादर्थवलोपपत्तिभ्यां॥इहयेहेतुवन्निगदेहिशब्दादिभिः नचपरमार्थहेतुवस्तउदाहरणं। तत्रय
दि तावद्धेतुत्वंविधीयते। ततःप्रवेणकगतयदिहहेतुत्वंतस्यार्थहोमसंबंधमात्रेनचाविहितासावस्तीतिकस्यहेतुरुच्यते। अथम
तानुवादमात्रंतत्तवायुक्तेपिप्रयुक्तवत्तमित्यनारब्धवत्यमेतत्॥उच्यते॥नतावदनेनैववाक्येनहेतुत्वंविधीयतेनचकृतानु
वादमात्रं किंतर्हि हेतोः प्रसिद्धिःपूर्वकत्वात्तिरुपदुपदिष्टस्यव्यावत्यसिध्यात्प्रकाशतन्त्रार्थापत्तिलभ्याद्धेतुनासिद्धिः। यापिवा
र्यवाशब्दांक्षाकस्मादितिसंपानेनैवहेतुतानिवृत्तितत्त्वइति मन्यते॥अयाप्यर्थवादत्वे। तथापितदंतर्गतेनहेतुत्वमेवेतिसर्वात्म
करणंविषयेविज्ञायते। तत्रचहेतुरुपपत्तितिपूर्वःपक्षःसंबंधस्यचाविधेयत्वात्तत्त्वतमेवहेतुत्वंहोमस्येतिवदति। नन्वप्रसिद्धे ८
कार्यकारणभावइति। केचिदाहुः। कार्यकारणयोरेवानुमानेतथाचदर्शियकामस्येत्यत्रापिवक्ष्यति। तत्रयुक्तमकार्यका
रणभूतानामपिकृत्तिकादीनांमविरोधतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात्। दृष्टोगम्यगमकत्वमेवकार्यकारणभावंमन्यते
न तुसोप्यनुमानोत्तरकालहारद्वेण।सत्यमन्यस्मिन्नेवतुसंबंधेसतिपश्चात्यसिध्यतमेनमनुमानव्यवहारोपलक्षणत्वे
नोपन्यस्यति। यदाशब्दाभिप्रायप्रयोरेवहिव्याप्तिग्रहणकालेगम्यगमकमात्र्याप्त्मिनाकार्यकारणभावित्वेनसावधतानत्रै
वहेतुता॥अपरेत्वाहुःन। विषयहेतुलक्षणमेतत्। अविनाभावोहनेककार्यकारणं। स्वस्वामिसहचरभावादिप्रभेदभिन्नत्व
चात्रकारणत्वहोमेहेतुत्वेनोच्यमानासंबंधान्तराभावात्कारणत्वेनस्यात्॥तत्रप्रसिद्धेनस्मात्तहेतुपदेशाःसत्यलोके
हेतुव्यवहारकालात्यपमंप्रमाणान्तरेणासंबंधप्रसिद्धिरपेक्ष्यते॥वदेनुहिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यासंबं
धाभिधायेष्टत्ववचनेकल्प्यते॥यथाद्दनकरणेनतेनगुहोतीति। तेनजोपपन्नहेतुत्वे। किंप्रयोजनमितिपरिवृहेतुरेव
तिष्ठतेत्सनेनाभिप्रायेणपरस्माहन्याहोसिद्धायांसर्वात्मसाधनसाधनकोहोमःसिद्धोभवति। कृतइति॥स्फुरप्रसिद्धाता

कि प्राप: अथवा कुतो दर्विपिठरादे: साधकतमत्वं तत्र त्वाहाञ्च क्रियायोन्तावृत्तस्यापर्वतान्निनावनीतं वाप्यधिष्ठाते अवपतेनृतेना
का॰ का॰ पात्स्वुपपत्तिशाद्धस्यार्थ: । सर्वेणानुसमानार्थं तांगम्यते ते न विवद्धाञ्च नात्राभिप्राय मेतत् । परे वृहितदुपयोगि मातेनदेवशव्दते कर्प
१५ चित्साधकतमत्वेन विवक्षितु ॥ अथवार्थवतं करणविभक्ति निर्दशातं वनुपपत्त्या पुनर्वर्तमानानक्रियस्य हेतुता भिधानात्रादृ
शस्य होमस्यानुपपत्त्याशंकयोपपत्तिं प्रदर्शितुमाह ते च तेनेति । तत्र चोदयति एतत्क्रियत इत्युच्यते ॥ तत्कथं वाक्यतरस्याभिधीयते
वर्तमान क्रियस्यास्य भवादित्युत्तरं यद्वास्यमेवाशंकापरिहरति । यदि चेन दर्विपीठरादि स्तुमयोः परामर्शः साधकतमत्वं वर्तमानत्वे
चेन्नत्र न विधेन स्यर्थेपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् ॥ तेन यथा न वस्तुस्यर्थः कथंचिद् विधीयते यामहेतवर्थस्य विशेषः हेतोश्च श्रुतिरिप्सा
प्रसंबद्धवाक्य व्यवधिद्दोषादन्ते दृष्टव्यं । स्तुतो लक्षणे स्यन्नकरणतेन स वृजनाभिमतेनुमातिस्तस्य लक्ष्यते स्यर्थेणेतिवास्मिन्पक्षे
नित्सानुशोहोमाकरणमामान्येनेवप्राप्नस्याद्वस्यं वास्तुत्वमनिका तत्रापि वर्तं तावद्यं वाह्योत्प्रयोजनवत्तरलं उपपत्तिरित्यप्रसि
द्धसंबंधेपिकाव्यनिकवाक्यसंबंधात्प्रयणात्स्याद्धितु ॥ ॥ स्तुतिस्तुशाव्दत्रवं तादृशो दनावतस्य ॥ स्यर्थेणेति तावत्करणविभक्ति
श्रुतेवावरुद्धो होमो नानुमानिके दर्विपीठरादिभिः सह वाधविकल्पसमुच्चयान्प्रतिपद्यते ॥ होमश्चतेन निराकांक्षीभूतो नान्य
त्रार्थयते । अनुष्ठितायामेव च दर्विपीठरादिभिः स हवाध विकल्पसमुच्चयाश्रुतो न्द्रपप्राप्तुवन्नत्स्तुमाने प्रतिवर्तते ॥ श्रो
तेन गृहीतस्य चोदनावतस्येति हि सपदेशाश्वस्यासैवोपपद्यमानः सन्नाश्रुतदर्शे तत्कल्पनायै प्रभवति स्यर्थश्रुतिश्च विधिदेशप्रा
तिन्यनन्यप्रयोजना विस्पष्टाव संनिपरिस्तकुं नपुज्यते ॥ तस्माद्यथान्नकरणात्वादित्येप कर्तव्यस्तसनेनापोहितत्वाल्लक्षणये त
त्वानिपादयति प्रशस्तत्वादिति अथवान्नकरणत्वादिति श्रुतिवृत्तमेव तत्रयपाश्रुतेविधुदेशो हेतुतामप्रतिपद्यमानेन
दर्नोतरकांक्षितायां पश्चुतहेतं पेक्षमाणस्य हेतुरवधार्यते ॥ अन्नकरणत्वात्प्रशास्तइति कल्पनाद्वयेपि चलोकप्रसिद्धदृष्टा
तलाभात्ताश्रुततत्वात्वानुमानप्रसंगो भविष्यति ॥ सिद्धं हि प्रशस्तानां कर्तव्यत्वमन्नकरणानां च प्रशस्तत्वमिति । अथवोद्भ १५
चतस्येति व्याख्यांतरं तदाहि यद्यदन्नं करणं तद्योयते न च दर्विपीठरादिनाकरणतासाधकतमस्य पाकादेः करणत्वात् ॥

एवं चोत्तरस्तत्र मा पतति । व्यर्था स्तुतिरन्या एति चेत् । यत्पुनः स्यर्थेष्यन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोतीत्युक्तं तत्राभिधीयते ।
। अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके । अन्नस्य संस्पर्शो स्तिस्तु साधवनमन्नकरणत्वं नामवासिशेषो हितत्वस्यारते स्याद्भोणता
द्यपि संनिपद्यते । तदात्र विधेयांतस्य शावत्वस्य मनुवादे न भवितव्यमनुवादस्य यथा विज्ञाने स्यस्य वृत्तिखेतः शाद्धेनेवास्य
नुशातं याद्दशं वयमन्नकरणत्वं स्यर्थेषयशस्य मस्ताद्दशामिदं सेकीर्त्यते इति ॥ अनेन वर्तमानापदेशोपिव्याख्यातस्तत्रापि
हि स्तुतं वा करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियत इत्युच्यते ॥ कथं स्तुतिः । सर्वे लोकस्य भूत भविष्यदनादरेण वर्तमानोपकारानुरा
गात्वर्तमानालोचनेनैव पूर्वकालांतरेपि तन्न प्रीतिरिति क्रियत एवानेनान्नमित्युच्यते ॥ अपयान्नक्रियाशक्ते वर्तमान
तामन्नक्रियामेवोपचर्यस्तौति तन्नापिहिजनानां शान्नतिक्रमेणापि व्यक्तिप्रियत्वात् क्रियत इत्युक्ते स्तुतिर्भवति न श
अभिधानीत । तद्वत्तु विधिवादितामनुख्यानकरणत्ववर्तमानत्वयोरग्रहणे दोषः किं कारणं विधाने ह्यस्य तानवगतार्थ
विषयं तत्र यथाश्रुतात्त्वस्यग्रहणं तिः प्रमाणकं एतदेवाहन परं शाद्धार्थप्रयोजनमिति । पारशाद्धार्थे हि लक्षणा
सुप्रयोजनं । न दिहभूतमविष्यत् क्रियावाचिनः शक्तिवर्तमानताप्राचिनो वा स्वार्थे वर्तमानान्नक्रियावीशाद्धक
ल्पनीयः । तथानिमित्तमानेशाद्धार्थे साधकतमत्ववाचिनीत्तीयानचैवं भूततत्कुतश्चित्तत्सिद्धमित्यप्रमाणकं स्वयमुख्या
र्थपरिग्रहः तत्रोच्यते ॥ न च वर्तमान साधकतमैनवापाकेनहेतुशप्यते ॥ तस्माद्भयथापरिचोपदीशालेद्दः शक्यमवेद
ध्यात् । न हि वर्तमानान्नक्रियेयं स्यर्थादिना साधकतमेन वा पाके न हेतुः शक्यते । तस्मादुभयथा विप्रतिषिद्धं । अस्मात्पु
हेतुवादता परशाद्धार्थग्रहणं । यथा लोके बलवान् देवदत्त इति भस्यति शायने वा मतुप्प्रवृत्तिः न च विद्योषु उपात्तो
मुख्यात्मकस्य वलस्य इति ॥ तत्र सर्वसत्वेभ्यः प्रकर्षे मुख्यः शद्धः । न च तथा संभवति ॥ सिंहादिनां वलवत्तरत्वादिति देवदत्ता
त्सूनतर वलानपेक्ष्यैवमभिधीयते ॥ तथात्रवि प्रकृष्टतरान्न साधकेन लांगल्यादौ पेक्ष्य स्यर्थं साधकतमत्वमित्यु

वा.का. १६

च्यते॥ नन्वेवमापेक्षिकप्रवृत्तेर्मुख्यत्वमेव स्यात्। तथा च देवदत्ते बलवच्छब्दप्रवृत्तौ निवृत्तौ गौणी मन्यते सत्यमेवं यदा तावन्न्यूनमा
त्रापेक्षयैव प्रयुज्यते पदार्थविशेषप्रवृत्तस्तदधिकबलेऽपि बलवद्बुद्धिर्जातान्तदा स एव शब्दः कुतश्चिदपि न्यूनबलेषु वर्त
मानो गौणः संपद्यते॥ तथा यदि विष्णुदेवोपात्तेः पूर्वं न्यूनकरणात्तमनूद्यते न तत्र न्यूनमात्रापेक्षया वा मुख्यत्वं न्यूनानुपा
दानाद्वा सामान्यतः प्रवृत्तस्य सर्वपुरुषगामित्वबुद्धौ सत्यां गौणतामवतिभवतस्तु सर्वविधानादन्तो नमाधकतमश्च
न्नमानतयोः क्रियां प्रत्युपादाना न्यूनोपेक्षा गौणत्वयोर्निमित्तं नास्ति इत्यतिकेशः सादिसमानो॥ यदि च हेतुरवति
त निर्देशात्सामान्यादित्ति वेदवत्तया विधिर्नास्यात्। अभ्युपेत्य वादोयं। यद्यपि हेतुविधानं तथापि न दर्विपिठरादेः प्र
संगः कुतः सूर्यं हविर्धायान्तःकरणं हेतुरुच्यते॥ सोपि च न लोके प्रसिद्धः शब्दमेव दृष्टान्तवाचिनमनुमाय प्रसाधयितव्यः
तदनुमाने चाकृतहेतुत्वान्यथानुपपत्तिः प्रमाणं॥ सा च यावदेव हेतुत्वमुपपन्नं ततोधिककल्पना येन प्रसवति सर्वे च होम
संबंधित्वेन प्रतिज्ञातेन धर्मस्याहेतुत्वाद्वचःपतंफलमेवान्तःकरणत्वं च कृत्स्नं॥ सन्निधिप्रकृतत्वविच्छिन्नमेव तत्रोच्यते॥
लोके कृषि च यं धर्मिणो प्रतिज्ञाय यो हेतुरुपादिश्यते स प्रथमं तावत् तत्र फलविशेषात्मनैव प्रतीयते। न हात्मकस्य तु साध्यान्वय
नुगमाभावात् सामान्यमात्रं विवक्षितमिति दृष्टान्तप्रयोगवेलायामेवावधार्यते यदा हेतुना पुनर्न सामान्यात्मना सा
ध्यसंबंधो वगतो न विशेषात्मना सो पुनेवार्थापत्त्या कल्प्यते निषः। तत्र विशेषस्योपादानो सामान्यप्रसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमि
त्तस्यासंभवादुपात्तविशेषपरित्यागे हेतोरन्यथानुपपत्तिः। तत्फलमेव दृष्टान्तवचने कल्प्यते तत्र कल्प्यते हि हेतुनिर्देशात्कुतो
विरुध्यते इति नु दर्विपिठरादिगतान्तःकरणत्वं होमसंबंधाविनाभावेन कल्प्यते न किंचिद्धुतं दृष्टं वा नावकल्पते तस्मादिदृश
दृष्टान्तवचने कल्प्यं यद्यदुपमन्तःकरणं तेन तेन जुहोतीति। तदेतद्विशेषदृष्टमनुमाने लोकेपि तद्यथा धूमदर्शनानुत्तणा
ग्निरेवानुमीयते नाग्नीमात्रं यथा चागमने गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपादीयमाने सास्नादिमात् सामान्यप्रत्ययो नरको १६
त्वं तत्फलमेव निमित्तं संप्रतिपद्यते न गंतेमात्रविषयं सतिलिगो शब्दं व्यवस्था। तथा सर्वगतान्तःकरणहेतुपदेशात् नान्यगतहे

त्वप्रसंगः। तत्रैतावानर्थः स्यात्। यद्यदन्तःकरणसमर्पयत्तेन तेन होतव्यं न दर्विपिठरादिग्रहणं यथा बलवदुपध्मातेनै
हहनहेतुत्वेनो लोके स एवानुपध्मातो न दहेत्॥ न तु संरंवादस्य बलवदुपध्मातादहतीति तस्माद्यत्सह॥ यदि पुनः सर्वगतान्त
करणव्यतिरेकेण महासामान्याद्विवक्ष्यते॥ ततो यद्यदृष्टिं तस्य तस्य काचिदन्यनिमित्ताताविद्यते न तस्य वाञ्छितताद्येमा
त्रिभङ्ग्य मात्रानुवादः सन्ननर्थकोन्तःकरणशब्दः तस्मादस्त्वे हेतुत्वेनेस्तुतित्वमेववरमिति॥३॥ न तर्थ्यदर्शनात्। सहानर्थक्य
वचनात् केचिदेवं संदेहमुपन्यस्यति किमर्थवत्तो मंत्रा उतानर्थका इति॥ तत्र सूक्तं॥ स्पष्टे शास्त्रे तात्पर्ये नानर्थकत्वं हि शक्यते।
अग्नेर्दहतीति दृष्टत्वादग्धुं तेन किंचिच्चार्यते॥ सर्वत्र हि कार्यदर्शनात् शब्दान्तरात् कल्प्यते॥ तत्रार्थप्रत्यायनं मंत्रेष्वपुत्रार्थ
माणेषूपलभ्यते। न चाविशिष्टस्य वा कार्यं इत्यनुमादि भवति सामान्यसाध्योन्तरः सर्वपक्षाभवेति। तस्माद्युक्तोयमुपन्यास
इति मत्वाह किं विवक्षितवचना मंत्रा उताविवक्षितवचना इति। नन्वनेनैव हेतुनाइदमपि न हि भविचारयोग्यो। नैष दोषः॥ अ न
र्थवतामपि विकल्पानां दृष्टविध्यदर्शनात्। उच्चारणार्थप्रत्यायने हि अविनाभूते। तत्रान्यतरविवक्षया प्रयुज्यमानेपि किंचिन्नो
त्तरीयकं भवति॥ यद्यर्थप्रत्यायनं विवक्ष्यते मदोच्चारणमर्थात् अपोच्चारणविवक्षा ततोनर्थप्रत्यायनमनुषंगात्। यथा
जपेषु विषविद्यासु चेति आस्ति विचारावसरः कः पुनरस्य प्रामाण्यत्वहिंस्येन संबंधः सर्वमेवाक्षेत्तत् यथा मा यस्य क्रिया
र्थत्वादित्ययमेवात्र सर्वपक्ष इति तदुत्तरेणैव वचनेन निराकांक्षत्वान्न पुनरभिहितं। एवं हि मन्यते यत्र सौरादौ दिक्षेवमाद्यैः
कथंचित्संबंधापादनेन मन्त्रेषु कः संदेहः। तस्मादुपवाक्यो विशेषस्त्वेवं चिंतनिषिद्यति। तत्र विधिस्तुतित्वे तावदन्वयमेव
निराकरिष्यति॥ अविधिस्वरूपत्वात्। प्रदेशान्तरविहितस्य ल्यासमृषावाद्य परिशेषात् स्वरूपप्रयोगेमत्स्य पर्यायाणोः
किं विवक्षितमिति विचार्यते॥ सामस्तु वाच्यकता भावात्वा हत्या प्रयोगमात्रान्तःसत्यामिष्याकेपरे लगतः स्वदहः। कथं
पुनः सर्वपक्षवादिनः कृत्स्नस्य प्रयुक्तानोकेयो चिन्मन्त्राणां प्रयोगसिद्धिः। केचिदाहुः प्रयोगार्थमेव सावि

वा०का०
२१

वृक्षितार्थत्वेयुक्ततेनस्वनाश्रितार्थान्मन्त्रान्कश्चिदपिप्रयुंक्ते अतोयत्रकिंतूच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीतिसिद्धंयत्नाप्र
योगाभिधानंनेतदेजसेवदृष्टत्वं॥अयंहितत्रदुष्टोभिप्रायः यदिमन्त्रोच्चारणमात्रोपकारेवस्यति॥तत्रशक्यास्य
प्रयोगंवक्तुमिति।यदपिप्रयोजनकथनेबर्हिर्देवसदनंदामीत्ययंबर्हिर्लवनात्प्रख्याप्यतेतदनेनप्रकारेणप्रयोगप्र
ख्यापनमेवदृष्टत्वंअथवायाज्ञिकदर्शनेनाविगानात्प्रयोगसिद्धिमविचार्यैतरोविचारःकिमयंतुयाज्ञिकप्रसिद्धिरु
पेक्षितायतःस्वेवतावद्युक्तायुक्ततेननविचार्यते।तत्रायमभिप्रायः॥सर्वथातावत्दृष्टमेवास्मातिन्यायेनप्रयोगित
मवस्थितेतत्रशाक्यंबाधितुंतस्यैवहिदंमूलंनिरूप्यते॥तद्यदिदृष्टपक्षोभविष्यति।ततोन्यप्रमाणाभावाद्विनियोज
कत्वानुमानेनमूलंकल्पयिष्यामः।सिद्धान्तेतुलिंगप्रकरणयोरेवमूलत्वात्अवसानोभवेवंदृष्टपक्षेपिप्रयोगः
स्वाध्यायाध्ययनविधिनैवमन्त्राःपुरुषार्थयितीयतेतयाहिदर्शपूर्णमासादिभिःक्रमप्रकरणाद्यावत्स्मृष्ट
तेतत्सर्वमुपकारकत्वेनस्वीक्रियते।प्रयाजादिवाक्यानिमन्त्ररूपमपिच॥मंत्रप्रयाजादिवाक्यानर्थसमर्थचरितार्था
नित्यरूपंसंस्कृत्वोसन्तपिप्रयोजनतोनप्रतिपद्यते।मन्त्राःपुनःकर्मानोपयिकार्याभिधायितात्वेनैवत्वानपेक्षिताः
स्तुतिविधिस्थानीयातुप्रकारान्तरेणसिद्धिरितिप्रयोगवचनेनैवात्मरूपमेवाङ्गीक्रियते।स्वाध्यायाध्ययनवाद्दृता
विप्रत्यासन्नतरंमन्त्रस्वरूपमेवस्वरूपमेवसमर्प्यचरितार्थत्वान्नविप्रकृष्टमर्थाभिधानंप्रापकाच्छतिप्रयाजादिवाक्ये
प्रवृत्तावरूपग्रहणमेवप्रसक्तमासीत्तत्तमिप्रेतार्थदानेनयुक्तंनविहितयाकिंचित्सिद्धेवकार्यस्यासंभवाद्दृष्ट
कार्यविज्ञायते।मन्त्राणांतुद्राक्एवसंभवति॥अथदृष्टार्थप्राधान्यपक्षेपिपुरुषःश्रद्धेनियोक्तव्यःतद्व्यापारोत्रक्रा २१
न्त्वाद्दर्थाभिधानस्यतस्यारूपमेवांगंतयाचतदर्थशास्त्रादिप्रयुक्ततेपरिहारस्तत्रक्रमानुरोधेनविपर्ययेतानुदाह
रणान्वयात्स्थानात्प्रत्यतिदानव्याविभाव्यकारस्तुयथातथादाहृतैरपिकार्यसिद्धिमतेवमुपपत्तौयानतरूपथाउक्तप्र

यस्वेत्यादि।यथासत्यपितिनीत्वेरोगादिपुरुषहतेन्द्रियस्यचक्षुरस्त्येवेतिपरैर्दृश्यतेपरेणानुनीयमानमुपलभ्यमानमुपपद्यतइति
ज्ञायते।तथामन्त्ररूपमात्रोच्चयतामर्थप्रकाशनसामर्थ्यबुद्धिर्यद्यपिभवति।तथापिपरेणानुनियमात्विनियोगेदृष्टस्त
येविनियोजकत्वान्नावर्त्तिनागम्यते।ततश्वार्थान्तेमते।अन्यथाहिस्वयमेवविनियुंजीत।नन्वर्थवादार्थमितिलिंगप्र
करणानुमितमन्त्रविधिस्तुस्त्वभिप्रायेनहितिछेदः।विधिनैकवाक्यत्वान्यार्थवादाःस्तुत्यर्थाःकल्पिताःप्रदेशान्तरस्थमन्त्र
तुप्रसक्तस्यानुमानिकस्यवाविधेरात्मनःसमीपेऽर्थवादसम्प्रयतःस्वयंप्ररोचनात्मादिर्भाविनवृत्तापेक्षाताल्लंदूस्थ
यास्तुत्याकार्यंतथाभिधानेरूपादेवप्राप्तत्वात्मन्त्राणांतोचतुर्भिरादत्तेइतिअनर्थकंवचनं।चतुःसंख्यामपिश्रुत्य
देवमन्त्रगतामेवब्रूयान्नक्रियागतां।नह्यन्यगुणोन्यगामिभवति।नवनिष्क्रियतात्कर्मांगत्वेनोपदेष्टुंशक्यते।तेनैव
वाक्येभवेद्यदेतेचत्वारस्तेरभ्यादानेकुर्यान्नित्यवशागेवयच्चनोत्सवारस्त्यानर्थकंक्रियागतादेवचसंख्यायाःस
मुच्चयत्रादामावावसरेकेवसामर्थ्याद्विकल्पःप्रसक्तःप्रमाणोनशक्नोवारयितुंअस्मत्पक्षेपुनर्वचनमनर्थकमप्रत्याहदृष्ट
स्यनचतुर्ष्वःप्राप्तस्तित्रप्रमाणमित्युक्तःसमुच्चयःयोरपिमावद्द्वानयोरवगार्दर्भबोधनार्थमादृष्टमनर्थमा
मताद्विधिप्यते।यदिमन्त्रोपिरूपात्प्राप्तोनर्थकंवचनेपरिसंख्येतिपरेवृत्तनार्थत्वात्तत्विषयानुदृष्टमिष्यते॥
सापिगर्दभरशनायाआदानेयास्यात्मन्त्रेवाउभयथाचत्रिदोषा।विधिपरःसनगृह्यतइतिस्वार्थंजह्यात्।परस्य
चवाक्यस्यगर्दभरशनानोन्योन्यस्यार्थकल्प्येचगुणत्वेचतत्पारार्थ्येमन्त्रमादानेवाबाधेत॥अदृष्टार्थत्वंतथान्यायेनम
न्त्रेविनियतेनमन्त्रेवकुर्तिष्यतेयदिवाक्याभिधानिमित्तिसंबंधःस्यात्ततःपरिसंख्यैतापिनसावस्तिकारकाणांक्रिया
परिहारेणान्योन्यसंबंधाभावात्।तेनवाक्यमपिक्रियायैवसंबध्नीयात्।एकोवाप्रकरणादर्वसंयोगस्याविशिष्ट
त्वात्तस्मान्नपरिसंख्याप्रयोजनेकथयतिअतोनप्रमाणंबर्हिरित्यादितदाहिमहाप्रयोगवचनेनसर्वमन्त्राःकेवलप्रधा

वा.भा. १८

नार्यास्त्वत्प्रयोगाव्यवहिर्मावरूत्रयोनांगैः संबध्येरन्। पाठक्रमानुरोधात्तु तदापि नैव स्तुक्रमेण प्रयोगः कर्मोपनाद्रूप्य मन्त्रेणा
नुवाकमध्याये वा पठितानुष्ठीयेत॥ वाक्यनियमात्॥ अग्निर्मूर्द्धेतियो चेष्टमती यते समूर्द्धाग्निरित्तेनोपात्तनर्थ क्रोनियमः
यस्य स दृष्टार्थता तस्य क्रमान्यत्वेत दुच्चारणजन्यादृष्टप्रमाणाभावात् क्रमान्यत्वं नपुंसकमिति नियमार्थ क्रोनियमकः कृता॥ अ
यनियम प्रसायनादृष्टं कल्प्येत तदुच्चारणादेवोपपद्यते तद्धीनत्वात्तियतप्रतेः यस्तु दृष्टार्थ सुप्रकृतिप्रत्ययसमासे सु
निपमो दृश्यते॥ यथैं शान्निनीलोत्पलं राजपुरुषश्चित्रगुर्निष्कौशाम्बिरिति युक्तं तत्र विपर्यये अपशब्दापत्ते तान्यस्मप्र
संगात् अजाद्यदंतोपसर्जन विशेषणानां च लादिनिमित्तो हि तत्र निपतःसर्वनिपातःस्मर्यते। तेनाश्वीशाविस्त्र माधुरी पुरुष
राजस्ययन्त्यितं कौशाम्बि निरिस्पर्त्यनर्थकम्॥ पत्न्यन्निन्दाविति कश्चित्ययोगः स छान्दसोन्ने वाप्यहि तत्र विवक्षयेति मंत्रस्य
तुल्यकक्षार्थप्रतीता विशाल्पीपरमेवव्यवस्थितं नन्विहापि क्रमान्यत्वादमेनेहं स्यात्। तद्देवार्थपरस्सेऽस तितद्विनाशो
तुर्दिनिमित्तमितिन विप्रः॥ नेन मंत्रसमसिद्धौ वाक्यनियमादित्यादिमन्त्रे॥ अथवा स्वप्रकरणाधीतवाक्यनियमात्। तद्यर्था
भिधानेन्यदीयस्मात्मीयस्य च विशेषः। अथवा मन्त्रपौरुषेयवाक्ययोस्तुल्ये पर्याभिधानसामर्थ्ये मन्त्रवाक्यं तियमो दृष्टा
र्थः अथवा न्ये कथ्यानादिस्मरणोपायप्रसंगो वाक्यनियमात्। न हि दृष्टेर्य मंत्रस्य ध्यानादेर्लोक स्थिति विशेषः स दृष्टार्थ
ता॥ बुद्धेशास्त्रात्॥ न ह्यविद्वान्विहितोस्तीत्यवश्यं तावद्विधाभिधेयाः पदार्थाः प्रागेव कर्मप्रक्रमादवगंतव्याः। तत्र
प्रैषः पिष्टपेषणन्यायेनार्थ स्मारयितुमशक्य वन्नदृष्टार्थी भवति॥ अथ स्मारकोऽपि नेत्युच्यते॥ तदपि नास्ति। ब्राह्म
पाठात्मभ्यास प्रापवनिमित्तं संस्कारादेव तत्सिद्धेः संस्काराभिव्यक्ति हेतुरपि दृष्टप्रयोजनमास्ति ब्राह्मणमेवेबाम
विष्यति नार्थाभिधेः तत्र यदुच्यते संस्कारविशेषाभिव्यक्ति नामा व दृष्टिन्यः संभवति अतः दृष्टप्रसक्तेः। यदिहि प्र १८
तीतोप्यर्थानिवृदृष्टसाधुयाते ततो यतदृष्टमपि प्राप्तं वस्तुकल्प्यनीयं तदुच्चारणादेव वरमिति॥ अविधेमावचनात्॥
न चानुषंगादि किंचित्कल्पते सर्वबाधिवाद्गत तौदिकेनोवाम्यधेत। यद्यपि च गुणवादेन किंचित्स्यात् तथापि तदनुष्टभामोशा

तु

स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्मार्थत्वाद्य कर्मण्युपयोक्ष्यते तदध्यसितत्वं तन्नैवं विद्वांसः संतोषः। शिक्षानन्तरावधारण एव अवकाशं इति संनिहितेऽर्थे
न तदुच्चनाध्यासेतेन वरं तथा मुख्यार्थमेवागतेनाभिप्रेतमिति अविशेषात्

तत्र तस्य स्वाक्यार्थेन ब्राह्मणप्रदेशोपयुज्यतामिति॥ तत्र मंत्रपाठक्रमानुरोधे नोच्चारणमापतनीति सिद्धः। सर्वः पुरुषः मामहिंसीः र्मा
मत्ताम्राणि हिंसीत्यादिनैव हि विधानादि विषयुक्ताश्चैव नार्थप्रधनादित्यत्राप्युदाहरणं रहस्यमस्काये हिंसापांति प्रतिषेधानर्थकं॥
ऽचेतनार्थ बंधनात्॥ ओषधे त्रायस्वैनमित्यत्रावृणारति तं संबोधनकार्यनियोगाभिमुख्यकरणार्थ। न चाचेतनस्याभिमुख्यं सं
भवति। न च पशुत्राणे प्रातरनुवाक ग्रावस्तोत्रपुष्पप्रवृत्तिरुपपद्यते रस्त्वानर्थक्यम प्रवृत्ति बुद्धायां ऽर्थ विरुद्धेति प्रतिषेधात्। श्रुत
मंतरिक्षं सर्वादितेरकाले केशस्वरूपस्य विप्रतिषिद्धं नवै पावृप्रतिषिद्धोर्थः कर्मोपर्दिश्य कथं चादितिर्दृष्टाऽन्तरिक्षं द्यौ शमिवृष्ट
नवस्तुस्वर्पतयापि हेतुद्वयं परिहर्तुं शक्यं ब्राह्मणेऽपि विधि शेषतात्मसतात्पर्य दर्शन भवेति मंत्रस्तु तत्प्रयोजनत्वात्मानादर्शनो
स्वाध्यायवद्वचनात्तु कैश्चित् पूर्वाः शास्त्रे नाविशेष्याः। केषांचित्तु स्वार्थ एव न ज्ञायते। न च मंत्रार्थः सेना मंत्रिणोपकरोति
इ क्रिया वेलायामस्मर्यमाणा इति यदुक्तं तन्न शक्यं रूतेमुच्चारणं तद्वस्तु युक्तिमिर्वाधीयते। अनित्यसंयोगात्॥ अर्थप्रका
शनपक्षे यस्य योर्थः स एव तेन प्रकाशयितव्यः॥ केचित्तु ज्ञानित्यैरकर्मांगमते। स्वार्थ रथं वृत्तो मंत्राणां ह्यनत्यथाकिं ते कृण्वंति की
वि कटेषु गावः इति ब्रयहि हि हेनाप्येतृणास्मरणे नश्वरा मिच्चस्याखंगम्यते। तेन किल कर्मार्थं धनं मार्थ प्रमाणे नेतोनिहितः च लो
काधिपतेश्च कीकटेषुजनपदेषु गावः नास्तत्र किं कुर्वंति ते हि नास्तिकाः किं कुतेनेतिवदेतोन किंचित्व मातुतिष्ठति अत श्रुतानां
शिरसां मसंस्कारार्थं दुहतेन धर्मं तपंति न धर्मं तपने पयो हानेन साधनीभवंति। तस्मात्प्रमगं दस्य कीकटाधिपतेर्वदोध
धनं तदस्माकं नैचाशाखं नगरमाहरेत्यहोर्मधवन् दसितिमकारः अथवास्मान्यातितु विमहिधारये सोपयेतेतनो
मघवन्संधयसाधयुअस्माकमिति छान्दसं दीर्घत्वं यद्येतद्विवक्षितं तथा सत्यादिमर्याधिलात् दस्य इति मतेनाभामा
णप्रसुप्तेनचान्यामंत्रार्थः। शाबलकुसुमपीतिनैः। अतोर्पसदृशं भावान्नाददृष्टाक्षरोच्चारणं फलवदप्रयमीयमिति
अविशिष्टश्चवाक्यार्थः। मंत्रोच्चारणेनावदन्यवहृयेन निराकांक्षीकृतेन साक्षात्कर्मांगत्वं प्रतिपद्यते। अक्षरायाच

न्यायवदन्निति कर्तव्यतात्मकताप्रकरणेनाग्रहणे एवं पदार्थस्य नस्य वाक्यार्थप्रत्ययेन नैराकांक्ष्यादग्रहणं वाक्यार्थप्रत्ययस्य हुता
यः प्रकरणे विपरिवर्तमानः क्रियात्मकता प्रयोगवचनाकांक्षितः कर्मसमवेतानुष्ठीयमानार्थस्मृतिफलत्वेनेति कर्तव्य
ताभवति तत्राऽदृष्टकल्पना निमित्ताभावः समाम्नातान्यथानुपपत्त्या हि तत्कल्प्येत नोपपत्त्यैव वर्तते। यद्यपि च तत्कल्पना
वसरोऽभवेत् तथापि क्रमेवाक्यार्थप्रत्ययादेव नैरपायिकार्थप्रतीतिर्निराकांक्षा स्यात्। अथ वाक्ये च दृष्टादृष्टयोर्विनियु
ज्यमानस्य प्रमाणमनुपन्यस्तमथेह च प्रकरणादृष्टार्थता लिंगाद् दृष्टार्थता॥ नन्वप्रकरणमन्त्राणां विनियोजकम
हत्तिस्वेकोनेनैतद्युपपत्तियच्छत्वा। तन्नैवयत्क्रुपोदितिन चास्माव दृष्टेत्रास्मीति तो किं वैदिकवाप्रमाणं विद्य
ते तस्माद्युपयोगिलिंगप्रकरणयोदृष्टार्थप्रयोगेणैकवाक्यताएवं च सतिया शिष्टप्रयोगेप्रसिद्धेर्नर्मूलता तत्र कल्पना
च्छेयोऽनविक्ष्यन्ति॥ अतः स्वाभाविकमेवार्थकत्वाधान्यमवस्थितं॥ नैवमिति न दृष्टेऽर्थे निर्वर्त्य इत्येतावतैव
ताद्दृष्टमवसीयते पुरुषार्थानुपयोगे न स्वाध्यायाध्ययनविधेरानर्थक्यात्। न च बुद्धिस्थस्याविद्यमानवच
नाचेतनार्थवंधनामन्त्रार्थोपयोगः। तत्र यदि दूरेऽप्यदृष्टकल्पनां तोनमृष्यामहे। ततो नित्यकमकारणत्वा
वात्। उच्चारणादेव कल्पनीयं। उत्तयवादिति सिद्धत्वादुच्चारणे कर्तव्यतायां तत्र नव तावच्चादृष्टकल्पनस्य
तत्रोच्यते॥ यच्चेयत्तां प्रकाशनमेव प्रयोजनमितिरयद्यपिलोकवत्तेन संव्यवहारः तथापि तत्स्वरूप
प्रकाशनमात्रमेवानुष्ठानं गुणमुपकरिष्यति॥ अतश्चयावन्मात्रमेवानोपयिकं संबोधनादिकामे तत्र
विवर्त्यते न तु तद्वशेन सर्वमेवस्मर्तव्यं। नह्येकरूप्यं नामकेनचिन्नियतं। तस्माद्यथादर्शनानुपगमा
त्र वर्हिर्देवसदनं दामीत्येवमादीनां तावद् विहितमर्थप्राधान्ये। तं। चतुर्भिरादत्त इत्यत्रापि च न्यायात्

इत्यत्रापि वदाम॥ गुणार्थेन पुनः श्रुतिः। यद्यपि मन्त्राः प्राप्ताः सामर्थ्येन तथापि चतुःसंख्यामादाने विधास्यति।
तत्र प्रकरणे कहायनीमावेन परस्परनियमे सति मन्त्रगत चतुःसंख्याविशिष्टमादानं चोदितं समुच्चयाद
ते कर्तुं न शक्यत इत्यर्थात् समुच्चयः फलं। अथवा यावल्लिंगानुमिता श्रुतयः इति मन्त्रं कल्पयित्वा आरभ्यते॥
तावदनेन प्रत्यस्तवचनेन चतुःसंख्याविशिष्टास्ते विहिताः तेनाप्राप्तविधिरेव वचनं। तत्र तु विनाऽपि तेन मन्
त्रेष्वर्थात् प्राप्नुवत्सु तत्परत्वे मंदफलमिति प्रतन्यत्वस्य चतुःसंख्यार्थतस्योपदेशः। परिसंख्या यावद्भिर्मन्त्रा
म्नातः मनवगतप्रयोजनं प्रकरणे चाम्नातार्थस्तावद्यत्तत्सिद्ध्यर्थकल्पते तत्सर्वं नैष्टिकं भवति। नैराकांक्ष्यो
त्तरकालं तु कल्पितमपि पोरुषेयत्वादप्रमाणं स्यात्। न च श्रुतिमकल्पयित्वा लिंगादेः स्थानं प्रमाण्य
मिति वक्ष्यते। तदेतदाह। सति च वाक्ये लिंगविनियोजकत्वं चास्य नास्तीति। यदैवं हि प्रकरणादनेनयजेत
रशनां वा इत्यादि प्रतिकल्पयितुमिष्यते तदैवाभ्यविधानमित्यनेनापहारो मन्त्रस्य। यदि पिनैवं संबंध
इत्यादत्त इति कथं तर्हि साभ्याविधानमिति तत्कारकसंबंधासंभवात्। क्रियवैव सह न सामान्याभिधा
येण इष्टत्वं। तस्मान्नादानमात्रे विधीयते॥ किं तर्ह्यश्वाभिधानी विशिष्टे। अथवा फलतः पश्चात्तनः कारकसं
बंध उपपत्स्यते। सर्वथा तदर्थशास्त्रानानास्ति। यदि हि यदेव मन्त्रवचनात् प्राप्नुयात्तदेव प्रत्यस्तवचनेनोच्यते
तत्तो वयमुपालप्स्यामहि। नन्वेवमप्राप्तविधिरेवायं संजात इति न वक्तव्यं परिसंख्येति। फलेनैवमभिधाना
दोषः। सर्वत्र हि परिसंख्या शास्त्रादेवकारादि चिनानश्रुतापरिसंख्यानियमो वा व्यतेचिधरेव तेवं जातीय

कस्य फलेनैवं व्यपदेशः। कस्तर्हि विधिनियमपरिसंख्यानां भेदः उच्यते॥ विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षि
२२ के सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते। विधिरेव हि केनचिद्विशेषेणैवं त्रिधोच्यते। तत्र योऽत्यन्तम
प्राप्तो न च प्राप्स्यति प्रागवचनादित्यवगम्यते तत्र नियोगः शुद्ध एव विधिर्यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति॥ यत्र तु प्रा
प्तवचनात्पाक्षिकी प्राप्तिः संभाव्यते तत्राप्राप्तिपक्षं पूरयन्यो विधिः प्रवर्त्तते स नियंतृत्वान्नियम इत्युच्यते।
यथा व्रीहीनवहंतीति। तंडुलनिष्पत्त्यर्थाक्षेपादेव तत्र सिद्धेर्नखदलनस्यापि प्राप्तत्वात्र विधेः फलं किं तर्ह्यप्राप्तांशपूर
णं॥ तदप्राप्तिपक्षे च तंडुलैकोपायान्तराण्यपि क्षिपेरन्। पूर्णे तु सति यातेषां निवृत्तिरसावर्थान्न वाक्या
न्न च लक्षणेन नियमः। परिसंख्या हि तथा स्याद्यदि नखान्वावहंतीति नियततामुक्त्वापनान्यनिवृत्तिफ
लकल्पनावसरः तत्र सक्तिद्वारा त्ववहंतेरनियतिरासीदिति नियमोऽतर्गतैवार्थान्निवृत्तिर्गम्यते।
न च प्राप्ते सति विधिरर्थयेनास्यान्यनिवृत्त्यर्थता कल्प्येत। प्रागेव तु प्रवर्त्तमाने नार्थस्य ज्ञापकत्वात्किं निरो
धाद्याप्राप्तिः कृता। सा चार्थलभ्येति न तयैव व्यपदिश्यते। यः पुनः प्रवृत्तियोगात्तत्र चान्यत्र च प्राप्नुया
दिति संभाव्यते। यत्र वा तत्र चान्यत्र च सा परिसंख्या यथाच्छे वोहाकृते। यथा च गृहमेधीये पंचमे पदे॥
अत्रापि च न प्राप्ते सत्येषा प्रवर्त्तते प्रापकस्य शास्त्रस्यानुमितत्वात्कल्पं तर्हि यद्धेत द्वाक्यं नातं भ
विष्यत्तत एवं प्राप्स्यदिति। सर्वस्य प्रसक्तस्य वाक्यस्यानानुमानिकवाक्यप्रतिबंधमात्रं फलमिष्यते।
किं हि तेन पठितेन यस्यान्यतोऽर्थः सिद्धः तितदर्थं गार्हपत्यरभानानिवृत्तिः फलं कल्प्यते। तेनैवं कल्प्यते॥

कृत्वाचिंतान्यायेन यदि नामैवं वाक्यं न च चेत्ततः कीदृशमनुष्ठानं स्यात् तत्र मंत्रप्राप्तिस्तावदेकांतेन सिद्धेदश्वा
भिधान्यां तद्वदेव तु गर्दभरशनायामपि प्रसज्येत। यदा त्वनेन वाक्येन प्रसक्तेऽन्येनैराकांक्ष्याद्विशेषविनियो
गसमर्थवाक्यानुमानं निषिद्धं तदा केवलाश्वाभिधानीविषयत्वसिद्धिरिति। अपोनकत्वाद्यर्थवद्वाक्यं। अर्थ
वादो वा। यद्यपि अस्य स्थाने मंत्रविधानं न लक्ष्यते तथापि प्रथनविधानात्तत्सरोचनायाः सकलं वाक्यम
नर्थवत्तत्फलितदेवोत्पत्तिवाक्यं। ननु च पुरोडाशान्यथानुपपत्तिप्राप्तत्वात्प्रथनं न विधातव्यं। नैतत् नियोगतः।
प्राप्नोति द्रवतरं हि पिष्टमप्रथितमपि पच्येत। विधाने तु सति तादृशं कर्त्तव्यं येन प्रथयितव्यं भवति। एवं चाध्वर्यु
कर्तृकतापि सिध्यति॥ पद्यमाने ह्याध्वर्यवसमाख्यां जघ्याकर्तृविशेषं नियच्छति॥ अर्थप्राप्तं च समाख्यातत्वा
न्न नियामकं स्यात्॥ एवमर्थं च यद्यपेक्षां ततोऽर्थात्प्राप्नुयात्। तथापि वाक्येनैव प्रापयितव्यं॥ तस्मादुपपन्ना प्र
यमस्कृतिः। एवमपि यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीत्यनेन नस्कृतोऽस्मिन्वाक्ये मंत्रग्रहणमनर्थकं। न। मंत्रस्यैव स्कृत्यर्थ
मुपादानात्प्रथनं कर्त्तव्यं तस्य हि क्रियमाणस्यायं मंत्रः साधनं भवति तत्र चोक्तो यज्ञपतिः प्रथतामिति गुणान्त
राणि प्रयुञ्जते तत्पत्सति यज्ञपतिः प्रथितो भवतीति गुणो लभ्यते॥ किमेतदेवास्य फलमिति तेन्नाह। स्कृ
त्यर्थमेतत् द्रव्यसंस्कारकर्मत्वादिति न्यायात्। यद्यप्यत्र करणमंत्रान्निहित्वात्फलं कल्प्यते तथापि ब्राह्मणे
नावत्तत्वं कीर्त्तनमेकांतेन स्तावकं मंत्रोऽपि तु लिंगविनियोज्यो न फलकल्पनायै प्रभवति। करणविनिर्दिष्ट
नियुक्तानां हि सकलोपयोगान्यथानुपपत्त्या फलसाधनताप्रयुक्तालिंगानुमिता पुनः श्रुतिरावांतावशेन

२२ क्रियाप्रकाशनमात्रविनियोगाद्यैव ज्ञायते। तेनैतज्जातीयकेमंत्रेपि प्रधानफलसंकीर्त्तनात्मिकास्तुतिरे
वास्तुपगंतव्या॥ कथमसत्तिप्रथन इतिकस्यायं प्रश्नः। किं विद्वद्देशवर्त्तिनः पुरोडाशप्रथनस्यार्थवाद
गतस्य यद्वा पतिप्रथनस्येति द्विधापि चायुक्तः पुरोडाशप्रथने तावद्विधीयमानत्वादेव न प्रष्टव्यं॥ न च मं
त्राभिधानात्तस्याप्तिस्तत्किं तर्हि स्वरूपसद्भावादित्युत्तरमप्यसंबद्धं। अथ पुनरितरार्थवादन्यायेन कथ
मर्हतीति वस्तुप्रश्नः॥ तथाप्युत्तरमसंबद्धं मंत्रेणाध्वर्युः पुरोडाशमिति पुरोडाशेन संबध्यते न यजमानेन॥
तस्माद्ग्रंथदृतिकेचित्॥ उच्यते अथापि त्विदमदुष्टं॥ अस्तु तावत्पुरोडाशप्रथनेन व्रीहियाज्ञिकानां के
षांचिदयं मंत्रः कृत्वा प्रथममस्ति मर्शने प्रयुज्यते सोयं स्वमिश्रं तेन पृच्छति कथमसत्तिवत्ते प्रथने प्रयुज्य
माने नामेतानेना प्रथयतीति॥ न चास्य पेल्यवादेनोत्तरं मंत्राभिधानादिति। यद्यपि प्रथनं प्रथनकृतत्वात्
त्तिमंत्रेणानुमंत्रयोव्यतद्रूपपन्नः शास्त्रार्थः। अथवा सर्वप्रयोजकव्यापाराणां प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्व
मर्थरूपेण सिद्धमिति शास्त्रैरपि तथैव प्रवर्त्तितव्यं। इह वक्तृतिविषयसिध्यर्थं प्रथयतीत्येतद्विधीय २२
तइत्युक्तेत्राह नायं विधिः संभवति विषयानुपपत्तेः प्रयोजकव्यापारोहि प्रतीयमानस्तद्गोचरः स्यात्॥
स वानुपात्तप्रयोज्यव्यापारत्वान्न प्रतीयते। तेन यथा यजेतेत्युक्ते याजयतीति नोच्यते तथेह प्रथते
त्यनुक्ते प्रथयतीति न वाच्यं। न चेह पुरोडाशः प्रथते तेन वा प्रथितव्य इति स्वरूपादानमस्ति। तस्मिन्नसति
प्रथयतीत्यनुपपन्नं। तदुपपादयति मंत्राभिधानादिति। प्रतीकग्रहात् मंत्रोपात्तप्रयोज्यव्यापारं हि प्र

तत्प्रथयतीति विधत्ते। यथैव प्रथस्वेति ब्रूत इत्यनेन पुरोडाशकर्त्तृकां क्रियामध्वर्युः प्रेष्यतीत्येतत्॥
दर्शयति यद्यपि च संभाव्यमानक्रियाणां प्रयोज्यानामनुपादायापि व्यापारं शब्देन प्रयोजकव्यापारः सिध्य
तीत्येतदप्युत्तरं संभवतीति तथापि तूत्तरविनुवादुपादानपूर्वकत्वेवोक्ता॥ अथ काऽस्तु यजमानप्रथने
कथमसत्तीति सर्वस्तुतीनां किंचिद्दृष्टगतं प्रयोगत्वेनालंबनमुक्तं। तदत्र किंनिबंधनास्तुतिरिति॥ तदर्शी
यते। मंत्रोक्तमर्थमाश्रित्य स्तुतिः प्रवर्त्तिष्यते॥ मंत्रेणाध्वर्युः पुरोडाशं ब्रूत इति न पुरोडाशप्रथनोपादा
नाभिप्रायं। किं तर्हि पुरोडाशं ब्रवीत्युक्ते यजमानः प्रथतामिति प्रार्थयतीत्यपीतिकरणः प्रत्ययेनेश
दपदार्थो नाथेयप्रथस्वेति ब्रूत इत्यपि तदाद्यर्थ एव प्रथतामिति ब्रूत इत्यर्थः। यश्चैवं ब्रूते स प्रथयत्य
नेनैव गुणवादान्॥ अथवानदाचष्ट इत्येवंमुख्यमेव प्रथयतीत्यर्थमाश्रित्य प्रथनं दृष्टासिद्धास्तुतिः
अ अविकद्धपरं। अदृष्टार्थोच्चारणवादिनोपि तन्नियमाद्परमवश्यं कल्पनीयमदृष्टं तन्माभिप्रत्या
यन नियमादृविष्यतीत्यविरोधः। एतेन मंत्रत्वादिनियमः प्रत्युक्तः सत्स्वप्युपायांतरेषु विशिष्टानुष्ठ
वीकमंत्रविशेषाम्नानादुपायांतरनिवृत्तौ नियमादृष्टमात्रकल्पनया सिद्धमर्थाभिधानं॥ संप्रेषे
कर्मगर्हानुपालंभः संस्कारत्वात्॥ येयं संप्रेषेण्वादित्यत्र कुमारबोधनात् संभवादभिधानकर्मगर्हाभिहि
तासाप्युपालंभः। स्मरणसंस्कारार्थत्वात्। बुद्धीनां हि क्षणिकत्वात्स्वाध्यायकालोत्पन्नानां न प्रयो
गकालं यावदवस्थानं तत्रावश्यं केनचित्तद्ध्यानादिनानुसंधाने कर्त्तव्ये मंत्रो नियम्यते। अथ वास्यं

स्मारत्वादिति॥ यदि हि बोध एवावतिष्ठेत ततो नवकाशाङ्क्षत्वेदिह तु तदीयसंस्कारमात्रावस्थानात्तदिति
२२ व्यक्तिद्वारेणाग्निज्ञानोत्पत्त्यवसर इति न मंत्रानर्थक्यं॥ अग्निं धानेर्थवादः। चत्वारि शृंगेति रूपकद्वारे
णयागस्तुतिः कर्मकाले उत्साहं करोति। होत्रे स्वयं विष्णुर्वनिहोतुराज्येविनियुक्तः तस्य चाग्नेयत्वाद्धृष्या
दित्यदेवतत्त्वसंस्तवाद्दादित्यरूपेणाग्निस्तुतिरूपवर्ण्यते तत्र चत्वारि शृंगेति दिवसयामानां ग्रहणं त्र
यो अस्य पादा इति शीतोष्णवर्षकालाः द्वे शीर्षे इति अयननाभिप्रायं। सप्तहस्ता इत्यस्य स्तुतिः त्रिधा बद्ध
इति सवनाभिप्रायेण वृषभ इति वर्षिहेतुस्तुतिः रोरवीति स्तनतुना सर्वलोकप्रसिद्धो महान्देवो म
र्त्यानाविवेशेत्युत्साहं करणोपकारेण सर्वपुरुषहृदयानुप्रवेशात्॥ एवमनेन मार्गेणाप्तिलावद्धर्म
साधनस्मृतिः॥ ॥ गुणादविप्रतिषेधः स्यात्॥ अदितिर्द्यौरदितिरित्यत्र युक्तादीनी विवक्षिता
नि किंतर्हि दिलोकप्रकाशयितृत्वाद्या याम विद्यमानविप्रतिषिद्धधर्मोपादानेस्तुत्यर्थं गुणवादेन द्यौरुच
द्राधिकरणवत्संवादो योजयितव्यः॥ विद्यावचनमसंयोगात्॥ यद्यपि पूर्वपक्षे यमभिप्रायो नोपन्यस्तः।
तथापि संभवादुपन्यस्यैतद्योजयितव्यः॥ विद्यावचनमसंयोगात्॥ यद्यपि पूर्वपक्षे यमभिप्रायो नो
पन्यस्तः। तथापि संभवान्नास्ति हि स्वाध्यायकालेऽर्थवचनमुपयुज्यते तत्ताभिप्रायेण न चैवमस्ति कर्मत्तिरस्तं ति
योगात्तदनध्यायस्यापि तु प्रोक्षणादिवत् सोऽकार्यात्॥ ततः परमविज्ञानेयचुपरं कारणमविज्ञेयत्वमुक्तं तदयुक्तं।
सलत्वार्थस्य पुरुषापराधेनाविज्ञानात्॥ तत्र चार्थज्ञकरणसूक्तेदेयत्वाच्च निगमनिरुक्तव्याकरणज्ञाना

न्यधिगमोपायाः। तेषां ह्येवमर्थमेव परिपालनं यथैव च व्याकरणेन नित्यपदान्वाख्याने क्रियमाणे लोपधि
कारादीनामुपायत्वेनोपादानमवयुत्यानाख्यैरेव पदोत्पादनमिव मन्यंते॥ तथात्र नित्यवाक्यार्थज्ञप्त्यर्थोपा पत्ता २
ख्यानमनित्यवृत्तान्तासमानमुपायत्वेन प्रतिपद्यते तत्र यथा कश्चिद्ब्राह्मणः परतत्त्वयवादिनां चेत
नतामिवाध्यस्यापि शेषवाधादिव्यापारं निरूपयति तेनैव मुख्येयमेवं प्रत्याहेति यथा च पूर्वपक्षोत्तरप
क्षादिनो व्यवहारार्थं कल्पितावेवमृष्यार्षेयविषया कल्पनाऽप्यवापरमार्थेनैवेदमभिहितं स्तस्यो केनतु
समंत्रस्तैरेव कृतस्तदानीं वा पुरुषांतरेष्वसन्नेव तेषामाविर्भूतः। किंतर्हि यथाद्यत्वेपि कश्चित्कृतार्थ
विवक्षायां तदर्थं वाक्यमुपादित्समानस्तदर्थसरूपं मंत्रोऽयं जोकं वाऽन्यदीयं स्मृत्वा स्ववाक्यस्थानेऽप्रयुंक्ते तेन
त्वन्यपेन चामेनदर्थमवधारयं त्वेवमिहापि वेदार्थविक्रित्तद्वासितात्करणे ऽर्थ्यादृत्तिरात्मीयव्यव
हारेषु श्रुतिसामान्यरूपेणाविशिष्टार्थप्रत्यायनार्थं मंत्राः प्रयुक्तास्तद्बलेन चास्मदादीनां तदनुरूपानि स्वाध्य
प्रतिपत्तिर्भवति॥ प्रत्ययदृढत्वार्थमेव वार्षस्मरणं। तत्रैवमुपाख्यानं स्मरंति। यथा किल नूतांशो नाम कश्चि
दृषिः जरामरणनिराकरणार्थी सन्नपि वेत्येवमादिना सूक्तेनाश्विनौ स्तुतवान्। नूतांशो ह्यश्विनोः काममग्ना
धो इति चांते संकीर्त्तनात्तस्यार्षमाश्विनं सूक्तमिति च ब्रीति तं तत्र सरणिरङ्कुशः सरणसाधनत्वात्तमर्हतः तत्र
वासाधू इति स्तुतिपावर्त्यात् तद्धि जराकारः छंदोद्विवचनादेशः ताविवार्थं सजं तमाणवद्यांगप्रहरणव्या
उ२ चत्तो जर्चरीफेरातूहिंसंतौ॥ नितोशातिबंधकर्मा ततकरिणे नैतोशौ यो द्वारोताविवतुर्फरी वर माणौ हिंसको
वितिवापर्फरीका द्रोजायुक्तौ उदन्यतिः पिपासार्थः तत्र जातौ उदन्यजौ जावच्छिजौ वात्तकौ जेमनाकुहकौ वंतो

३

जेमश्चाद्दृत्यामद्विविहितोमत्वर्थीयोनप्रत्ययः तोयपयोदकलान्नेनमत्तोमवतः तथायौमद्देकुतौमेजरायु
मजरायुजरामरणधर्मकमर्थाच्छरीरमजरममरंचकुरुतामितिवाक्यशेषः। तेनेवंवाकार्यः यावंकुशाशो
२३ दितावित्कुंजरेसर्वतोजृंभमाणेशत्रूनंनिहंतासैत्रो भवतोहिंस्याविवचहिंसनव्याकुलोदाहरणचश्रो
त्रितेचातकाविवचोदकलान्नेनमद्दास्त्रीयेतेतावुत्ताविपिजरामरणयोः कुपितावियाजरस्यामरत्व
मे५ स्यचप्रातावजरं अमरंशरीरंविधत्तामिति॥ अग्र्यकूसालइत्यगस्त्यस्यार्षंतेनकिलेंद्रोमरुत्वानमरुते
धनंज्ञापितः तथाचोपरितन्यामृचिहन्तुलइंद्रलंरयिंहाइतिश्रूयते। तदेवास्यामस्यतुर्यगेयाद्रष्टव्यं॥ इयंचब
द्रोमद्विलीयेहनिमरुत्वतीयेशस्त्रेविनियुक्तालन्नाम्यगिति अमाशेद्दोव्ययंत्ताहित्यवाचीयतेमास्यइति
तवत्तिसहांचलीत्यथ्यक्तातेइंद्र अष्टिरायुधविशेषः पाणिस्थः अस्मेइति अस्माकंसनेमिपुराणं॥
अग्न्वं तोयंमरुतोज्जुनंतितित्विषंतिः अग्निंविवदित्युपमार्थः हिरण्मेयं प्रतसेमुखत्वरणेमुष्क्रान्दीप्तवान्॥
आपइवद्वीपंदधतीप्रयांस्यन्नाधानिवाक्यार्थतुप्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चपादानोसंबंधः
तत्रमेसेतद्दृष्टिप्रायधाष्टः तृतीयपादेकल्प्यते॥ मुष्केरतेदीप्तोग्निरिवयातस्पतेतवसहचारिणीनित्यंमृष्टिः
तवक्तातासातावत्पस्मादेनास्माकमेव। येष्मीपुराणंजलंवृष्टिरूपेणविक्षिपति आपइवद्वीपमन्नाद्या
निधारयंतितवप्रियसखास्तेत्यस्माकमेव। सत्वमेवंसाधारणद्रव्यः सन्नमरुद्भिः केवलंदेहि। एकयाप्रतिधा
पिबदितीइस्येवक्ष्यति। एकेनप्रयत्नेनापिबत्संकंयोगपद्येनसरांसिपात्राणिसोमस्यपूर्णानिइंद्रःकालं

कामयमानः कामुकशब्दस्यछांदसोवर्णव्यत्ययः आकारस्तकविन्त्याद्देशः अथवाकांतकानीत्याद्दयोनि
रुक्तोक्ताः काणुकशब्दविकल्पायोजनीयाः॥ तदेवंसर्वत्रकेनचित्प्रकारेणान्नियुक्तानामधेयेत्रेतोपपत्तेः
प्रसिद्धतमार्थात्तावेपिवेदस्यतदभ्युपगमात्सिद्धमर्थवत्त्वं। उक्तश्चानित्यसंयोगः परंतुश्रुतिसामान्यमात्र
मिति। यजमानस्तावत्प्रार्थयिताइंद्रश्च प्रार्थ्यमानः सर्वशक्तिकीकटानामयद्यपिजनपदाः तथापिनित्याः अ
थवासर्वजोकस्याः कृपणाः कीकटाः प्रमगंदः कुसीदवृत्तिः साहिप्रच्छूततरंमागमिष्यतीत्येवंददाति। नीचाशा
खः [illegible] उत्तरीयंधनंनैचाशाखं॥ तच्चसर्वमयज्ञांगभूतंतेषांकर्मण्यप्रवृत्तेः तदस्माकमाहरेतिशेषंशुलार्थीलिंगो
पदेशाश्चतदर्थवत्। आग्नेय्याग्निनादेवतयालिंगेनतद्दभिधानसामर्थ्येनवायउपदेशः सतदर्थार्हतांमंत्रस्य
द्योतयति॥ देवतातद्दितोपविषस्मर्यते॥ पंचार्थप्राधान्येनमंत्रः प्रकाशयतिसातस्यदेवतानाभिधानमात्रेणएव
देवस्येपिमंत्रेनेकदेवतांतरपदप्रयोगेसतितद्देवस्यव्यपदेशाभावात्॥ प्राधान्याभिधानंचनार्थपरत्वेनवि
नोपपद्यते॥ ऊहः ऊहश्चनिंनमातावकृतइति प्रत्येवियः पुष्प्यादिवद्देः प्रत्यक्तत्वात्प्रतिषेधासंभवात् आ
नर्थक्यात्तदंगेष्वितिशाब्देविज्ञायते॥ तत्रापिस्तोमादिवच्छसंभवात् अधिकार्थवाचित्वेनद्विवचनब
हुवचनयोः प्रतिषेधः सचार्थपरत्वेसर्वपशुविशेषणमाप्याधुपादित्सायांसत्यामवकल्प्यतेयाचान्यपदव
द्विसद्भावप्रतीतिरियंच। यद्यपिमातृप्रभृतीनांप्राप्याप्त्यांबंधिद्दोदेयच। नैदसिद्धेरभूषछंमदेवानुवदति॥
तथापिमायावत्तान्यूहसंकीर्त्तनान्मायरहितेषूहसंप्रत्ययात्तत्कृतोविधित्तितार्थताविज्ञायते॥ अम
मे२

याज्ञुलददृष्टमविज्ञतेरेवसाध्येलतथायद्यव्यदेवत्यः पशु ॥ अप्येवमनेनाकार्येत्तिकुहजाग्निदर्शन
२४ मिवमुख्याएणोमेषाएणामित्येवमाहानांयथार्थमूहितानामेवाम्नान॥ विवियन्हितार्थंचविष्यतातरयाजान्तत्त
पदत्यागेन्यकल्पनेचादृष्टद्वयंकल्प्येतविधिपाठ्यव्यविधिरेवचब्राह्मणानिधस्तत्रतत्रपर्यायैरेवयथा
न्वाख्याननिर्वचनादिभिरर्थप्रकाशनपरत्वंदर्शयन्ति॥ अर्थानाश्रयणे हिसर्वंतदनर्थकंस्यात्
तस्मादविवक्षितवचनामंत्रा इति सिद्धं॥ ॥ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥ शुभं
भवतु॥ श्रीरस्तु॥ कल्याणमस्तु॥ छ॥ छ॥